

СУЧАСНІСТЬ

БЕРЕЗЕНЬ 1988 — Ч. 3 (323)

Емма Андіївська: ПОЕЗІЇ

Анна-Галя Горбач: ПОЕТ ПОВИНЕН БУТИ ЛЮДИНОЮ

С. Гординський: ЧОМУ АРХИПЕНКО НЕ СТВОРИВ
ПАМ'ЯТНИКА ШЕВЧЕНКОВІ У ВАШІНГТОНІ?

І. Земцов: АНДРОПОВ І НЕРОСІЙСЬКІ НАЦІЇ —
СТАВЛЕННЯ ТА ПОЛІТИКА

З. Соколюк: РАДЯНСЬКА ДЕРЖАВНА СИСТЕМА
І ГОРБАЧОВСЬКІ РЕФОРМИ

ISSN 0585-8364

ВИДАННЯ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

«СУЧАСНІСТЬ»/«SUČASNIŚĆ». Zeszyt w języku polskim

Nr. 1-2, Lato 1985, 280 ss. Ціна: 8 ам. дол.

Redaktor: V. L. Kaczmarska

Zespół redakcyjny: S. Barańczak, P. Naimski, F. Sysyn, R. Szporluk.

Спеціальне видання журналу *Сучасність* польською мовою. Автори статтів та рецензій кидають світло на спірні й болючі події минулого обох народів.

Василь Стус

ПАЛІМПСЕСТИ. Вірші 1971-1979 років

1986, 480 стор. Обкладинка Марії Голінати. Тверда оправа. Впорядкувала Надія Світлична. Вступна стаття Ю. Шевельова. Ціна: 25 ам. дол.

Книжка містить лише частку віршів В. Стуса, написаних у 1971-1979 рр. Літературний критик Ю. Шевельов називає вірші "чудом", бо вони збереглися, — "а ще більше чудо — саме написання їх у зловісних обставинах шохвилинного нагляду й безоглядної жорстокости, з одного боку, повної беззахисности, з другого".

Василь Стус

СВІЧА В СВІЧАДІ. Поезії

1986, 2 вид., 140 стор. Обклад. Христини Гориславської. Ціна: 7 ам. дол.

Впорядкували М. Царинник і В. Бургардт; нова передмова Царинника.

Виправлене видання збірки поезій В. Стуса містить розділи поем із збірок "Зимові дерева", "Веселий цвинтар", "Вірші з в'язниці", переклади з німецької поезії, а також нову бібліографію творчости Стуса.

Любомир Винар

НАЙВИДАТНІШИЙ ІСТОРИК УКРАЇНИ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ (1866-1934). У 50-ліття смерти

1986, 120 стор. Ціна: 5 ам. дол.

У вступі до книжки автор зазначив, що "... в Україні боротьба проти Грушевського і його творчости далі триває і у зв'язку з теперішньою русифікацією української науки і культури набирає ще більшої гостроти. Тому бажанно бодай коротко висвітлити провідні ідеї його творчости...".

Юрій Шевельов

УКРАЇНСЬКА МОВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ДВАДЦЯТОГО СТОЛІТТЯ (1900-1941). Стан і статус

1987, 295 стор. З англійської переклала Оксана Соловей.

ISBN 3-89278-000-5 Ціна: 12 ам. дол.

Автор змальовує політичну ситуацію і на її тлі мовну політику на українських землях під різним пануванням, заторкує історичні чинники — мовне законодавство, зміни політичного курсу тощо.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

БЕРЕЗЕНЬ 1988

Ч. 3 (323)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ
МЮНХЕН

«SUČASNIST» — MÄRZ 1988
MÜLLERSTR. 33, RGB.,
8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*
Юрій Луцький, *література*
Богдан Певний, *мистецтво*

Редакційна рада:

Марта Богачевська-Хом'як, Юрій Божик, Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Ліда Палій, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist,
744 Broad St., Suite 1115-1116
Newark, NJ 07102-3892

Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріялів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статтів цього журналу друкується і реєструється в: Historical Abstracts.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. X. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. II. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien
«Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Z. Sokoluk.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Kalyn Press

450 Seventh Ave.
New York, NY 10123

ISSN 0585-8364

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Емма Андіївська*: Поезії.
10 *Борис Тенета*: Десята секунда (II).
21 *Пантелеймон Куліш*: Історичне оповідання.
44 *Анна-Галя Горбач*: Поет повинен бути людиною.

МИСТЕЦТВО

- 49 *Святослав Гординський*: Чому Архипенко не створив пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні?
54 *Богдан Певний*: Ще про відновлення Успенського собору в Києві.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 68 *Ілля Земцов*: Андропов і неросійські нації — ставлення та політика.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 85 *Зиновій Соколюк*: Радянська державна система і горбачовські реформи.
99 *Василь Сокіл*: Важко йти проти течії.

ДИСКУСІЇ, РОЗМОВИ

- 103 Міти та факти. — *Розмову провів П'ютер Лучка*.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 114 Звернення до Горбачова з приводу війни в Афганістані.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 117 Польське число «Сучасности». — *Станіслав Волянський*.
- 121 Ігор Качуровський. НАРИС КОМПАРАТИВНОЇ МЕТРИКИ. — *Яр Славутич*.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- 126 *Ярослав Розумний*: Відкритий лист до Бориса Олійника.
- 127 Просимо виправити
- 128 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

ПОЕЗІЇ

Емма Андiївська

Портретна галерія XXVII

Сонет

Законодавець поглядів і мод,
Дворушник, мужеложець, навігатор,
Що з допомогою обiтниць і агіток —
Серця — й найправовiрнiших громад.

Одним — залiзо, iншим — скло і мед,
І в трюмах — скрині, що — на труни — згодом.
Обличчя, як надламані багети.
Слiди? — Всі свiдки — зграйки пеламiд.

Єдиновладдя — за вахляр нюансів,
І від звитяг — лиш пил — на кiлька унцiй
Й пухлиною гнилою — нiжна цера.

І вже — от-от — пiдземний собацюра,
Де нi один облуди фахiвець
Вiд брами, що гримить, не заховавсь.

Портретна галерія XXVIII

Уже не око в присмерку, а бовт.
Площини дотику — на брухт — монтери.
Замiсть обличчя — кола квадратура. —
Промiжнi ланки будiвник забув,

І крiзь леткi лаштунки вiд забав
Цапиний сморiд, що його — сатири.
В квадратах помилились аватари,
Й струмок у iнших вимiрах забив

Й через межу — по днишу — слiд глибокий.
У грудях серце, мов стара кульбаба,
Вичiкує на кроки, й — тихо-тихо.

Лиш над проваллям — рідко — помах птаха,
Що смугу попелясту і густу.
Й самі димки від спалених мостів.

Портретна галерія XXIX

Все звідав: мідні труби і любов,
Й з-за рогу — з лезом замашну дубину.
Кут бачення, що — відсвіт забобонів,
Проходи в глині, де ніхто не був.

Завдячуючи все лише собі,
Чужим насадкам зводив — з піни — бані.
Площини, де й тумани із ебену
І хвилі непорушні, як різьба.

Жмути світів, що — намір інтенсивний,
Уздовж свідомості найглибші зсуви, —
Мов ксилофон, що — тему старовинну.

М'яз обернувся на волю здоровенну,
Хоч досі тільки намул, як підуст.
Сам — й земну кулю на плече піддасть,

Щоб знову — стежку тліну і біди.

Вігилії CXVII

Самі цятки. І тиша, як акант,
Що скрізь пилок — посілості суміжні. —
До безтілесного вже доторкнутись можна. —
З пропуклин провисає, мов балькон.

Плаский, як шланг пожежний, жовтий кінь
Розмотується — по горбах — в безмежне.
Форпости з'яв — ще оборону мужньо,
Та вже на ріках — з переправ — крикун,

Що — час від часу — краєвид заляклий
Розріджує — на півоктави — в клекіт.
Не звук — бородавки, що — от-от — ляпіс,

І — шкіру спалену каналом липи. —
Млинки, що густо мелють забуття.
Й на вході — смерть, що — із жарин — батіг.

Пралакси XVI Сонет

Мов запах, наближаються споруди,
Й надламується жовтим — кожна третя.
Дев'ятигранний звук, як ілюстратор
Поверхонь сіро-білих, — що іридій, —

Тугу основу губить по карату.
Парабола — клубок з лункого дроту,
Конічне світло сплющене в отруту, —
У зародку, як гени, всі широти.

І блискавка, що втратила квапливість,
Посеред ока, мов кораблик, плава,
Чекаючи, коли — у шию — окрик.

Вже слух і нюх — стіну — на кілька акрів,
Все зупинилося, нарощуючи хист,
Щоб кожен в невимовне проштовхавсь.

Площинні й сферичні відображення XIII Сонет

Життя? — Чи просто затісний провулок,
В кінці якого напрям поверта.
Мов свиням згодували травертин —
Сліпучість, що її у спадок — йолоп.

Столи весільні, де пили і їли
Із гостями — на смужку — на борту.
Поглинув все тягучий обертон,
Цятки вогню що розгорнув в фіяли.

Все далі цифербляти кінозйомки,
Де замість місяця овальна ямка,
Що білим ще не встигла зачавліти

І, як ледачий — горілиць — челядник.
Не дійсність, а ошуканий трудар,
Що все життя трудився не туди.

Краєвид з роялем Сонет

Рояль, нирки що губить, і шакал,
І обрій, ще у глиняній матросці.
Замість світила — саркофаг етруський.
І кипарис, що — черги, наче кольт.

Не лінія, а однобічний культ
Нулів і рибних міхурів, аж тряскіт.
Все видиме — в вир понесло, мов тріску,
Загнавши існування на слизьке.

І суходіл, за пуп землі прикутий,
Вже між площин літас, як ракета,
Де ще внизу віслюк провадить валку.

Роялем закінчилася розвилка,
Який в матерії дірки пропік. —
Розпиленість? Чи з невимовним пакт?

Перехресні лінії

Перо, свічник, дві виписки з Гомера
І в склянці ледь рожеві три гвоздики.
Усесвіт парасолькою бідаки
Чев'ядіє, притулений до муру.

У бульбашці — через весь стіл — Пальміра.
Подоба кожна — корабельні доки.
Смітник, де шуті рештки акведука.
Калюжка, у якій весняні хмари.

Зі світлових площин формує задум
Й малого Гора на руках Ізиди,
І жаб'ячу ікру, і дошку суджень

З клітинами щораз нових насаджень, —

У центрі жало — легіт і вогонь, —
Що визнача тривалість і вагу.

Краєвид, скручений у баранячий ріг

Ще поворот, і вже пустеля Гобі
Дедалі ширше, як дзвінок, — у венах.
Від дійсности лишився запах винний.
Змінився тиск, і — всі площини згубні.

Аморфна купа, що — подобу Геби,
На усі боки — путівці кавунні.
Ще тлін не піддається лікуванню,
Й серпанок, що у зародку загибель.

Потоншали енергії запаси.
Лиш де-де привид з-під землі, як посох.
Та над рівниною хмарина, мов тритон.

Все м'якшає, втрачає гостроту
І, кришачись, німіє й завмира.
Буття чи над болотом комарі?

Краєвид з весільним ляндо

З подоб останніх вилушили день, —
Цівками — цвяхи й викинули лопать.
Єдиний запах, розтяжна колиба,
Орієнтир дводишний, — сам один —

Всю присмерку рослинність молоду,
Що на узгір'ях розлилась, як слабість.
Червивий голос ще луна — з-під лубу,
Що — облік вже розкришених завдань

Й — уроздріб — навмання — мов сонатина.
Не краєвид, а з ложечки сметана,
Що скапує у пітьму пузаристу,

Яка росте, — й не зупинити росту. —
По обрію, де трупами — бліндаж,
Весілля їде, й — сальвами — ляндо.

ДЕСЯТА СЕКУНДА (II)

Борис Тенета

III

Разом з іншими робітниками Петро біжить до заводського паркану. За ним, сопучи й присідаючи на ліву ногу, важко стрибає якийсь незнайомий, сивий робітник. Він раптово присідає й говорить сірими губами:

— Мене поранено.

Це на хвилину затримує Петра; старого тягти за собою важко.

Він що-кроку тихо скрикує й відтягує Петрові плече. Біля самого паркану вони безсило падають в зарослу терниною канаву.

В канаві пахне сонцем і кропивою... Знову спокій літнього ранку огортає Петра.

— Де поранено? — питає він, і старий заковчує ліву холошу; там трохи нижче коліна приліпилася цяткою червона муха.

— Перелізеш? — питає знову Петро, і старий хитає головою.

Петро розсуває бур'ян і вистромлює голову: там, за шляхом, козаки дорубують матросів. Як тічка собак, що оточили загнану кішку, підбігають вони, і срібна блискавка виривається з їхніх підведених рук — падає на сині матроски. Ті відбивались прикладами.

— Лізь! — прохрипів поранений, підштовхуючи Петра.

Колючий дріт і шкло ріжуть руки, але Петро напружується і, здираючи коліна, дряпається вгору.

Поранений хапається своїми скрюченими руками. Петро простягає йому руку, але сили вже покинули старого. Знову й знову стрибає він, але кожного разу все нижче і нижче.

— Тікай сам, не вилізу, — тужливо каже він і відлазить у куші.

Кулі дзвенять і стукаються в паркан, вибиваючи дірки.

Петро озирається й бачить, як козаки дорубавши матросів, витирають травою шаблі. Вони весело перегукуються й сміються; вони ще не помітили Петра, він дивиться на них, застигши в якомусь тумані, — хмари низько котяться над горбами, так низько, що він головою чіпає їх.

І враз козаки перестають сміятися і шкірять зуби, а коні їхні теж повертають до нього голови й насмішковано підіймають верхню губу.

Закінчення з попереднього числа.

— Он, — чує Петро крики й переносить через паркан ногу. Йому хочеться кинути вниз бомбу, але гострий біль враз пронизує ліву руку від пальців до ліктя.

— Поранили, — думає він і зривається з паркану вниз.

Перебігши порожній заводський двір і все ще тримаючи в руках гранату, він визирає на вулицю.

Пусто.

Сонце вже високо піднялося над заводами, та вулиці були мовчазні, завмерлі хатки з зачиненими на засувки віконницями — нагадували заплюшені очі мерця.

Коли Петро дійшов до своєї хати, ніхто не зустрів його.

Коли-ж він постукав, мати відчинила перелякана й радісно стурбована.

Його вже й не ждали. Знали, що панцерник за мостом, що козачка пробилася через болота й порубала матросів, а робітники розбіглися. Та поки-що мало хто прийшов: поверталися по-одинці городами, продиралися через болота й очерети — стороною.

За мостом ще йшов бій, але це не тішило; червоні відступали.

Тривожні чутки невідомо як перелітають від дімка до дімка: ідуть від вокзалу й забирають; заарештованих відводять на вокзал — там контр-розвідка. Шепочуться, оглядаючись на всі боки, не називаючи імен:

— Кривого забрали.

— Старого Дудку з Симоном.

І тривога росте. А від вокзалу насувається шепіт і тиша.

І коли шрапнель, розриваючи повітря, як тонкий серпанок, бахне десь поблизу, — стає легше. Тоді дзвенять і вилітають шибки, і чутно кризь віконниці, як б'ється на підлозі тонке скло.

Потім знов настає тиша і стрілки на жерстяних дзигарях перестають рухатись.

Кінні роз'їзди вже їздили вулицями, і коли сонце розпекло на сході кучугури — приїхала артилерія й стала біля церкви на майдані.

Артилерія почала стріляти, і селище завмерло.

З того боку відповідали, і було кривдно й боляче, що панцерник б'є тепер по заводах і хатах.

І лише собаки почували себе повновладними хазяями вулиці — вовтузяться в пилюці, ходять тічкою і ніхто їх не зачіпає.

Хіба несподівана смерть огнем і ревом розірве якусь із них. Тоді вони розбігаються, озираючись, але не бачучи нікого, повертаються знову й голодні, здичавілі за ці дні, гризуться знову.

Іноді козак, пролітаючи на змиленому коні, вистрелить у них з револьвера і тоді розлютовані довго й уперто женуться вони за ним і виють.

Так сконав вечір і прийшла ніч.

Невідомі ходили по хатах. Вони тихо підходили до вікон, не чути було їхніх кроків. Потім стукали кулаками в двері й увіходили в середину.

За десять хвилин вони виходили і йшли далі, а в хаті довго ще горів вогник і чувся дитячий плач і гомін.

Так від хати й до хати ходили вони й брали людей. Заходили як на влогах — з трьох боків. Заарештованих відводили на вокзал. І коли десь поблизу чувся їхній гуркіт — по сусідах знімалася безсила метушня й дорослі крізь щілини намагалися розглядіти, що твориться надворі.

Але надворі темно й темно; лише ліхтарі хитаються серед імлі, поблискуючи пригаслим шклом.

— Ой, батьку, — забрали вже Семена з сином, Охріма-залізничника. Всіх беруть, — принесла з плачем новини сусідка Тарасиха.

Здається, що вже й забирати нема кого, та вони все ходять, дражнячи собак, і гулко на все селище гуркотять у двері.

Гуркотять так, що не спить усе селище і прислухається до їхніх кроків, що звучать під темними вікнами якось особливо гураво й моторошно.

— Уже й Данила Хмельника забрали, — прибігла знову Тарасиха.

— А він?

— Що він? Одягся, поспровався з жінкою й пішов.

Петро міряє кімнату з кутка в кутка. Що робитиме він, як прийдуть по нього? Невже спокійно піде, як усі? І чудно йому й на себе й на інших, що ті, котрі ще сьогодні билися на кучугурах — тепер, як миші, порозбігалися й поховалися по хатах і покійно прощаються з жінками. А за Дніпром ще-ж б'ються товариші...

— Заснути-б, — думає він і почуває, як мати вкриває його й стягає чоботи.

— Де бомба? — згадує раптом і, засунувши руку в кешеню, засинає.

Спочатку темінь охопила його, потім виринають обличчя: матрос, поранений робітник, командир панцерника. Вони докірливо дивляться на нього.

— Що я міг? Що я міг! — хоче крикнути Петро й підводиться...

— Ах ти, пацан, — усміхаються вони й обличчя їхні стають сумними: — Бідний пацан, — хитають вони головами й відходять.

— Ну! — кричить Петро й прокидається.

В хаті тихо... Жодного шелесту не чути в кімнаті.

Артилерія вже не стріляє й у вікно пробивається тонке місячне світло.

— Яка проклята тиша... — думає Петро і якесь почуття нереальності охоплює його.

Здається, що минулий день — то сон, страшний і безладний. Невже він тікав, як і всі, залишаючи матросів і кинувши пораненого товариша? Але що він міг зробити? Загинути? Пригадав вибух панцерника, смерть матроса: страшний сон.

Але пробудження було ще страшніше.

Повернувши від стіни обличчя, побачив над собою матір. Посивіла за ці два дні, вона нахилиється до нього:

— Тікай...

— Куди? — підвівся він з подушки, але матери вже не було.

— Мамо, — покликав і сам здивувався — такий незнайомий і чужий став його голос.

Вийшов до другої хати. Мати бігала кімнатою, навішось розкрила скриню й почала викидати одіж.

— Лізь сюди, — повернулася мати до Петра.

— Та що таке? — спитав нетерпляче той.

— У Тарасихи струс...

Петро лише засміявся, а мати застигла, перелякано дивилася на сина. Він стояв перед нею, ніби зовсім чужий, і все сміявся.

— Що тобі? — спитала вона.

— Нічого, — відповів Петро. Він ніяк не міг уявити, що хтось може прийти й забрати його силою, кинути в льох.

— Я живим не дамся, — сказав він матері, а та замахала руками й заплакала.

— Ти краще розкажи, що діється, — розсердився син: — А то піду.

Йому стало шкода її, старої, і він додав: — Ти не бійся.

Тоді вона, перелякана, — куди піде він, — почала розповідати, перебиваючи сама себе.

— Копають ями за церквою, — сказала вона. — Не роби нічого, Петре, може помилують, я проситиму...

Нічого не відповідаючи, Петро відвернувся й вийшов надвір. Мати вибігла слідом за ним, благаючи, щоб він не виходив, але він відштовхнув. Йому вже не було шкода її.

Проклята вулиця теж була мертва й тиха.

— Хоч-би стріляли, — тоскно подумав Петро й повернувся до хати — тут хоч мати своїм причитанням розгонить моторошність.

Що він зробить, коли прийдуть?

От вони стукають, і він виходить на ганок. Вони питають, і він відповідає, заклавши руки в кешені.

Так, він був на кучугурах. Був, — каже він і всміхається. Вони

обступають його й хочуть обшукати, і тоді він кидає бомбу...

— Ну, а далі, — думає він і не може уявити:— Смерть.

— Тікати однаково нікуди, — міркує, — праворуч Дніпро, а ліворуч, де кінчається селище — завод, повний тепер козаків.

Петро ходить кімнатою, прислухаючись до голосів. Мати вже не плаче, не причитує; вона безсила лежить на ліжкові.

А вісті приходили все страшніші. Все довший стає список заарештованих. На гостей чекають всюди.

Так тягнеться ніч, тривожна й чорна — страшна; — здавалося, вона не мине ніколи.

— Хоч-би швидше вже приходили — каже він матері, але та не чує; вона спить, здригуючи й стогнучи.

Коли досвітній присмерк вже просочується до хати, Петро будить матір.

— Вже прийшли? — скакує вона.

— Мабуть не прийдуть, — каже Петро, — вже світає.

Мати побожно хреститься й зав'язує хустку.

— Піду до корови, — каже вона.

Від цих слів Петро зовсім заспокоюється: за ним уже не прийдуть. Чого-ж не прийшли?

Люди починають боязко визирати з хат. Риплять хвіртки, і жінки озираючись, ідуть з відрами до Дніпра.

Але скоро починають стріляти гармати — гроза насувається знову.

— Наші наступають, — шепотіли люди: — До вечора будуть тут.

Вулицями почали скакати козаки. Два рази біля церкви вдарили гармати. Надія росла. Росла й тривога за долю заарештованих. Козаки знову стукали в двері й вигонили людей на вулицю.

— ідіть на площу, — кричали вони.

Люди виходили на вулицю. Там їх гуртом гнали на церковну площу.

— Куди женете? — питали сміливіші.

— На мітинг, — сміялися козаки.

— Будуть ваші оратори сьогодні виступати, а потім на небо вознесуться к чортам собачим.

Разом з усіма йшов і Петро. Натовп насувався тихо й похмуро. Намагалися не дивитися один одному в вічі.

Почували, що готується щось страшне, ще нечуване. Де-хто, нагинаючись, підбирав каміння.

Біля церкви прямо на натовп чорними зявищами дивилися гармати. Здіймаючись високо в небо, стреміли два стовпи з перекладиною. Це скидалося на гойдалку, але коли якась дівча голосно запитало в матери, що це таке, козак, повернувши рябе

обличчя, засміявся й сказав, махнувши рукою вгору:

— Качелі, девка, качелі. Твого папу будем сьогодні качать.

Дівчина не зрозуміла й заплакала.

— Кого вішатимете? — впало запитання.

Натовп захвилювався; десь тонко закричала жінка. Почулися лайки й погрози.

Наїхали козаки, роз'єднали людей і оточили тісним колом.

Поскидали рушниці з плеч і демонстративно клацнули затворами. Стало тихо, і лише натовп дихав одними велетенськими грудьми. Суворо мовчали.

Козаки стиха гомоніли, чекаючи когось, і скоро з попівського дому вийшли пани-офіцери й натовп цивільних.

Козаки витяглися на конях, але офіцери, мабуть, не поспішали.

Важко відриваючись, падали липкі хвилини — натовп завмер.

Офіцери залицялися до панночок в білих сукнях, голосно сміялися, й їхній сміх перекочувався мертвою площею, добігав до церкви й відгукувався луною. Здавалось, що хтось відповідає їм.

— Как страшно они молчат, — сказала одна з пань, обмахуючись хусткою; сонце було вже високо.

О, то їй так здається, — нічого страшного тут немає, — озвався офіцер з довгими, чорними вусами. — Позвольте, полковник, поговорить с народом.

— Только недолго, — озвався той і глянув на годинника.

Офіцер наблизився до натовпу.

— Тише! — крикнув офіцер, махнувши рукою. — Кто там ревет? Я буду говорить, а вы слушайте... Люди тех злодеев сейчас приведут. Военный суд присудил их к смерти. Вот, мы их сейчас будем вешать. Их вину вы знаете хорошо — это те, коротые не хотели честно работать, поднимали бунты и продались жидам. Это те, кто разом с бандитами расстреливали по чрезвычайкам неповинных людей...

Він поправив шинель і вийшов наперед.

— Но мы знаем, что могут быть ошибки. Может быть поймали не тех, кого следовало-б. Для того, чтоб не погибли невинные, надо чтобы вы указали на тех, кто подбивал всех, и мы этих отпустим. Матери и жоны, вы можете спасти своих.

Офіцер замовк, чекаючи на відповідь, але натовп не ворухнувся, і лише Петро, що стояв у першому ряді, ступив був уперед, та мати з криком повисла на ньому.

— Не йди, — закричала вона.

— Ты что-то знаешь? — звернувся до нього офіцер.

— Нічого він не знає, — заступила Петра мати, а чийсь дужі руки підхопили й втиснули його в юрбу.

— Чого ти поліз? — питали Петра.

— У мене бомба, — сказав він..

— А может ты знаєш? — гостро спитав офіцер матір.

— Я ні. Я нічого не знаю.

— Задержите ее, — махнув він рукою і знову повернувся до натовпу.

— Значит вы признаете, что задержанные виноваты. Теперь моя совесть будет спокойна. Мы их повесим. Стойте так и не расходитесь; на всех улицах казаки. Разговор будет плохой, — і, повернувшись, він крикнув до козаків: — Привести арестованных.

Коли їх привели й поставили в ряд, спиною до натовпу, офіцер хвилину перепочивши, почав знову:

— Пусть все видят, что мы делаем с теми, кто забывает все человеческие и божеские законы. Мы не бандиты и не буржуи — я сам селянин, но мы за закон, и никому не позволим ломать народные права. Мы передадим власть народу, как только дойдем до Москвы... А пока всякий, кто против нас, будет наказан... Ура!

— Ура!.. — закричали козаки.

Поручник підніс картуза вгору й знову крикнув "ура", але натовп мовчав, і він, трохи почекавши, крикнув:

— Будем начинать.

Кіннота щільніше оточила засуджених, а натовп розгублено почав розтікатися, але з вулиць виїхали вершники й погнали людей до купи. Полетіли каміння. Козаки вийняли шаблі й щільними рядами штовхали людей до шибениці, — коли люди були вже за десять кроків до шибениці, офіцер крикнув:

— Казаки, рубать каждого, кто шевельнется.

І він відійшов до приїжджих з міста офіцерів і паній.

IV

Їх привели.

Їх було п'ятнадцятеро.

Стояли тихо й понуро. Про щось стиха гомоніли між собою. Озиралися в усі боки, ніби сподівались ще на щось, але кругом мовчазним колом стояли козаки.

Вони повернули коней мордами до людей і палили цигарки, байдуже спльовуючи через кінські голови, натовпові під ноги.

А натовп крок по крокові, як німий звір, насувався і не можна було розібрати, чи то ззаду хтось тіснить його, чи він сам напирєє з якоюсь непевною метою.

Над Дніпром, ніби чекаючи чогось страшного, застигла синя хмара. Мовчала.

Мовчали й люди.

Хвилини тепер біля шибениці метушилися нервові й злі.

Занепокоїлися навіть козаки.

— Позвольте начинать, — під'їхав офіцер-промовець до полковника, що весело розмовляв з двома панночками.

— Разве время?

— Нет, — сказав офіцер, але ж натовп непевний, колиб чогось не було...

Полковник глянув на годинника.

— Уже два, а мне в четыре на обед в город надо. — Він нерішучо замовк... — А было назначено на три.

— Так...

— Да ну их... Начинайте, да ради бога, скорее.

— Как вы хорошо говорите, Павел Семенович, — звернулася до офіцера одна панночка. — Прямо Троцкий.

Всі засміялися з цього дотепу, а один спитав:

— А вона його бачила?

— А як-же; він приїздив, щось із місяць тому... Надзвичайно говорять.

— А «кукуруза» он может сказать? — запитав офіцер, і всі знову засміялися.

— Ах, чорт, — вилаявся раптом полковник. — Мы ж забыли священника позвать.

— Да большевики в бога не верят, — заспокоїв офіцер.

Та полковник наказав послати за попом.

Охочих сповідатися не знайшлося, і піп радісно зашкандибав од шибениці.

— Він може йти? — запитали полковника, але той іронічно відповів:

— Нет, — батьшці корисно буде подивитися, як вішатимуть його вівці. — Оставайтесь.

Піп одійшов убік. Поручник сів на коня й махнув хусткою. Козаки напружили м'язи, і два тіла метнулося вгору. Вони потріпотіли хвилинку, чудно розгойдуючись у повітрі і стихли. Їх спустили.

Чого вони там пораються? — занервував полковник і глянув на годинника.

Баришні теж почали хвилюватися; на чотири з половиною призначено парад у місті, і вони можуть спізнитися. Піти-ж, — так тут буде багато цікавого.

Знову два тіла злетіло вгору...

Так три рази.

У натовпі жінки вже не плакали. Лише з кожною новою парою чувся важкий подих людей, як відповідь на передсмертний хрип повішених.

Блакитне небо й гаряче сонце клали довгі тіні від шибениці,

натовпу й козаків, а з-за Дніпра синя хмара насувалась.

Стогнути й зідхаючи, натовп напірав.

Козаки затривожилися; вони знову зняли з плеч рушниці й, стримуючи хрипких коней, розмахували руками й кричали:

— Назад! Не напірай!..

Але натовп все дужче тис їх, припираючи до шибениці, і вони, б'ючи коней, копитами давили людей.

І коні вчуваючи якусь небезпеку відмовлялися йти й ставали дибки. Було нестерпимо задушливо. Комашня й порох сліпили очі й не давали дихати. Синіми лапами покриваючи все, насувалася грозова хмара.

Коні скаженіли. Гомін натовпу вже нагадував морський прилив і невпинно, як море, грізною стіною насував він, мов тінь від хмари крок по крокові тягла людей уперед.

За козацькими спинами працювали швидко й невтомно.

Вже шоста пара злетіла в небо, і люди знали, що зосталося тільки троє: Дудки — батько й син та Коцюба, машиніст із депа.

Зараз їхня черга.

І коли хмара вкрила півнеба й перші краплі впали на чорну землю — натовп прорвав коло.

На хвилину вони стали одні проти одних: засуджені, козаки й натовп.

В небі вдарила близька блискавиця, і розсипався грім. Потім стало тихо й було чутно лише, як падають густі, як кров важкі, грозові краплі.

На землі коло шибениці, складені рівно, як штабелі днів, лежали страчені, а троє, з зв'язаними назад руками, стояли рівно.

Спиною до натовпу, офіцер щось говорив до них. Він спокійно, поволі обернувся на гомін, глянув на переляканих козаків, що безпорадно на місці танцювали кіньми, й саркастично усміхнувся.

— А, ближе посмотриеть хотите? — протяг він і витяг з кобури ногана.

І чи від його спокійного і насмішкуватого погляду, чи від блиску оголеного револьвера, натовп раптом з'їжився й посірішав.

Офіцер знову повернувся до шибениці, продовжуючи перервану розмову:

— Так будеш тянуть? — спитав він юнака.

Той мовчав.

— Разв'язать ему руки, — махнув офіцер до козаків. І коли руки були розв'язані, повторив:

— Так будеш тянуть?

Юнак відсунувся й промовив рішуче й похмуро:

— Це мій батько...

— А, батько... Тем лучше...

Але хлопець стояв непорушно, і поручник щось крикнув козакам; у повітрі гадюками прошипіли нагайки.

— Будешь?

— Ні.

Знову засичали нагаї, і хлопця підняли з землі. Тепер він, поламаний і побитий, зігнувшись, стояв, тримаючи лівою рукою вибите око. Від пальців до ліктя рука світилася червоним.

Втомлено дихаючи, козаки відступили.

— Если будешь тянуть веревку — отпущу; а нет — пусть батько повесит тебя.

Тоді глухо й гірко впали слова:

— Тягни, сину.

Потім старий, повертаючись до чатовпу, сказав:

— Прощайте, не забувайте.

— Прощай... повік не забудемо, — почувся у відповідь.

Поручник стурбовано кинув цигарку:

— Нечего там.

Старий знову підвів голову й тихо промовив:

— Старій скажіть...

Майнула хустка, і батько не договоривши, ніби з своєї волі підскочив угору, на одну мить зупинився вгорі й знову полетів униз: чортова мотузка увірвалася.

Син нахилився над ним.

Стурбовано й соромливо забігали козаки, а повішений, застромлюючи пальці під мотузку, намагався розтягти петлю.

Як на страшний привид, скам'янівши, дивилися на нього всі, а він, осміхаючись, крутив шиєю і тремтячими руками поправляв комір, ніби він був тісний на нього. Туго зав'язана мотузка не відпускала шиї.

Поручник стрибнув уперед і, злякано крикнувши, вихопив шаблю, але в цю мить, розкидаючи ліктями людей, відриваючи матір, що кричала, чіпляючись, до нього, вискочив Петро і підбіг до шибениці.

Поручник підніс шаблю. Клинок просвистів у повітрі, і офіцер, не розрахувавши вдару, впав прямо під ноги Петрові. Це ніби розірвало невидиму мотузку, що не пускала натовп до шибениці. З диким ревом люто стрибнув він уперед і за хвилину не стало видно ні козаків, ні офіцера, а шибениця, зламана бурєю, захиталася і впала.

Невелика церковна площа вмить стала бурхливим морем. Гаразд ще не розуміючи, що вони роблять, люди виламували кілки з церковної горожі, підбирали каміння. Просто до попівського ганку, відбиваючись од натовпу, відступала купка міських гостей і офіцерів.

— Козаки, козаки, — гукали вони.

Чулися поодинокі постріли, крики, вереск.

І раптом разом з густим дощем і грозою заторохкотіла стрілянина. Юрба метнулася вправо, потім уліво, але всюди натикалися на кулі й вогонь. Люди падали, вставали, бігли і знову падали, плутались у густому дощі води й олова.

На плацу густими лавами, з оголеними шаблями вилетіли козаки.

Петро, притиснутий до стінки, не міг ворухнутися, аж поки жаж, крики й тупіт сотень ніг не влетів у його вуха й не переплутався з думками.

Якась жінка, посічена й порубана, з страшним, прилиплим до мокрого лица волоссям, бігла до нього, шукаючи рятунку від вершника...

Тоді він закричав і, низько пригинаючись, побіг прямо до ганку, де від натовпу й дощу сховались офіцери.

Машинально перестрибуючи через калюжі та трупи, він біг все прямо. — Десять секунд! — гнала його настирлива думка. Поруч, спотикаючись та падаючи, бігли люди, а за ними на швидких конях гукали козаки, і важко हेкаючи, рубали плечі й голови...

З розгону влетів Петро на ганок, і хтось вистрелив у нього. Падаючи вже, він побачив грозове небо й тонку сітку дощу.

— Вбили, — подумав він, ударившись головою об чийсь ногу. Та ця думка була тепер чомусь не страшна: він смикнув за кільце гранати.

Лежав.

— Вибухне — десять налічиш.

Осміхаючись радісною й злою посмішкою, лічив секунди.

— Раз, два...

Голова туманіла.

— Вбили, — почув він над собою голос, але відповіді не дочекався; огнем і громом рвануло вгору...

... Це була десята секунда...

ІСТОРИЧНЕ ОПОВІДАННЯ *

Пантелеймон Куліш

Се аз посылаю вы, яко агнцы посреди волков.

Луки, X, 3

Се даю вам власть наступати на змію и на скорпію,
и на всяку силу вражію.

Луки, X, 19

Не бойся, малое стадо.

Луки, XII, 32

Рік 1847-ий становить епоху в житті України, прозваної Малоросією. Сим нещасливим роком розпочинається період гоніння нашого рідного слова в нашій рідній краї.

Ще годів за три чи за чотири до сієї сумної епохи українська пісня і неписана словесність народу українського надхнули молоді уми в Києві спасенною думкою — видвинути свою націю з темряви, котра не давала духовним силам їй піднятись із занепаду, а тим самим нівечила і її добробут.

Серед сієї благодатної молодіжі з'явився Шевченко, з голосним плачем своїм по нещасливій долі земляцькій, і заспівав перед небожатами:

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш? ...

Спів сей був для неї воістину гуком воскресної труби архангела. Коли говорено колинебудь по правді, що серце ожило, що очі загорілись, що над чолом у чоловіка засвітився полум'яний язик, то се було тоді в Києві.

Треба се знати, що київська молодіж, про котру мова, була глибоко просвічена святим письмом, що се була молодіж високої чистоти духовної, і що апостольство любови до ближнього доходило в ній до ентузіязму.

Вдохновляючись чудесами християнської проповіді серед спід-

* Передрук зі збірки П. Куліша *Хуторна поезія* (Львів, 1882). Мова незмінена; виправлено лише правопис.

леного римського царства, вона завіт Учителя благого: "Возлюби ближнього твого, як сам себе любиш" виповняла перш усього, як і подобає, на тих, хто має найперше право зватись нашими ближніми. Се були добрі діти своїх отців і матірок, добрі брати своїх братів та сестер, добрі, ширі друзі своїх друзів, незлюбиві терпеливці ворогів своїх і вельми прихильні приятелі темного народу. Носячи в серці рай любови і благоволення, гаряче ждали вони розлити сі дари всюди, де ступнем ступали і з речами оберталися.

Із сього благословення на віки повабу виникла їх думка — проповідати серед просвіщених панів українських визволення народу з кріпацтва дорогою просвіти, разом і християнської, і наукової. Яко царі в своїх добрах, українські пани мали тоді волю і силу мужика нівечити; то ще більше мали волі і сили шукати серед мужиків людей дотепних, здатних, здібних, і таких людей підіймати наукою до моральної і соціальної рівності з собою, а масу, покищо, зоставляти на попечення видвигненим таким робом із неволі чоловіколюбця і на роботу будущині.

Отсе ж перш усього хотіли благочестиві юноші київські надхнути духом своєї любови і благоволення луччих людей у панських сім'ях, злучених з ними високими інтересами науки і поезії, а вкупі з сими людьми осіяти новим світом і тих, що справді сиділи "во тмі и сіни смертній".

Велике се було передвзяття, а проте комуна, сполучена таким задумом, була не більша жмені ширих душ, що не схотіла розійтись різно від того, хто не мав де глави підклонити бо "куди, мовляли, ми підемо, глаголи живота вічного імаши?" Учителем київської купки послідувателів проповідника "глаголів живота вічного" був сам він. Усі бо вони були рівні між себе, і тільки той бував між ними первим, хто бував усім їх слугою.

Тільки на Шевченка взирало незв'язане нічим, опріч дружби, браття, як на якийсь небесний світильник, і се був погляд праведний. Озираючись назад, можемо сказати без кошунства про його великого, хоч і пригашеного дечим, духа: "Он бо світильник горя і світля". Шевченко з'явився посеред нас, яко видиме оправдання нашого надхнення звиш. (Не інако ми про себе, ба і в християнським смиренні своїм, думали. Скажу більше: коли б ми так не думали, то й не знялись би вгору до великого задуму видвигнути рідну націю з духовного занепаду, а українського кріпака з неволі духовної і соціальної).

Пора сказати і про те, що ми твердо пам'ятали слово св. Павла: "Браттє моє, не бувайте діти розумом. Бувайте дітьми серцем, а розумом — дорослі". Нечестя миру сього і сліпе деспотство наших Пилатів-гемонів, наших злочестивих книжників і страшних своєю потугою фарисеїв ми знали. Тим і не було між нами

ніякого писаного статуту, договору, або хоч конспекту нашої спасенної роботи. Девізою нашого проповідування сталося: "Буваймо невловимі, як воздух".

Так провадили ми наше діло, в благодатній тихості, до року 1845. Восени 1845 року я розлучивсь із київськими апостолами народньої свободи і переїхав на службу в столицю. Щаслива доля звела мене близько з найкращою може людиною, яка була тоді в російським Вавилоні і близьким другом Пушкіна, Плетньовим. Не минуло тоді ще й десяти літ од смерти Пушкіна. Ще пахло ним усюди по тому городі котрий хоч би й запався, то житиме вічно в його животворяшому слові; а ніде так виразно і любо не пахло Пушкіном, як у господі його найближчого друга. Хіба в небесному царстві було б мені так добре, як було коло сього теплого, чистого, ясного, коло сього високого і простого серця. Та не про Плетньова мова моя.

Не маючи від нього ніякої тайни, я докомпонував *Чорну раду* і вельми часто посилав листи до українського апостольства. Був я в сих листах "невловимим як воздух", бо й сам Плетньов остерігав мене. Був бо се чоловік чистий, як голуб, і мудрий, як змія. Раз я сказав йому (звичайно не по-нашому): "Петре Олександровичу! От ви були наставником Великого князя-наслідника. Чом ви не зробили з нього такого чоловіка, які самі, щоб у нас колись царював такий толерант, як ви?". Вислухавши се наївне питання, аж розсердивсь на мене ісповідник Пушкіна (так можна його величати). "Ах, ви, мечтателі! — гірко промовив, почервонівши од благородного гніву, — ви і сього не знаєте, що сим часом, як я годину чи дві з ним бесідував, під дверима стояв уже десяток чортів, і він од мене переходив до них у лабеті!".

Мавши порадника, що розмовляв зі мною як батько з сином про всяку столичну всячину, був я в своїх листах справді невловимим як воздух; та вони дихали восторгами євангельського блаженства, котрий лукавий мир опасаеться, і як тепер бачу, були ще далекі від тієї зміїної мудрости, котру великий серцевідець запідавав людям чистим і тихим як голуб. На мою біду довідався я, або, лучче сказати, догадався із кореспонденції, що моє київське браття шось компонує собі вище, ширше і небезпечніше од нашої первохристиянської комуні. Гаряча моя прихильність до них давали мені право їм дорікати і присвоювати собі ніби якусь над ними зверхність. Пишучи в Київ в таким гарячим тоні, я виявлював себе аж надто виразно перед людським нечестям, чи то законним беззаконством.

Листи мої сього найщасливішого періоду моєї життя, опинившись навпослі у премудрого генерала Дубельта, на котрому виїжджав ще премудріший граф Орлов, привели їх обох до інквізи-

ційно розумного домислу, що я п'явся до гетьманування на Україні, що я був альфа і омега знакомитого товариства святих братів Кирила і Мефодія, котре мої кияни без мене собі скомпонували. Ще на біду собі, жартуючи старосвітчиною, іноді я підписувавсь *рукою власною*. Шкода було правителям російського розуму доводити, що ці слова були те саме, що й *manu propria*; вони зробили з них "рукою власною", а *власть* підрозумівалась тут, мовляв, гетьманська. Та про се буде мова в мене дальше.

II

На початку року 1847 гостював я на Україні, переїздом заграницю, і треба знов тут сказати, що не було може тоді по всій Україні такого шасливого чоловіка, як я. Бо, не згадуючи ні про що інше, доволі було для великого мого щастя й того, що їхав я простісінько до учителя й друга Пушкіна, В. А. Жуковського, і мав у пазусі лист од Плетньова, котрий починався словами: "Посилаю до вас другого себе"; а в Жуковського жив тоді Гоголь.

Бувши таким шасливим, я застав і своїх любих киян також вельми шасливими, а найшасливішим був між нами Шевченко. Він бо тоді і сам у собі чув, і всі як одно серце чули, що подає як поет надії грандіозні. Тоді вже його муза запротестувала з усією енергією своєю проти ледарства сильних миру сього, і се була причина, що нові його твори були мені зовсім незнані. Ніхто бо не смів посилати до мене на столицю такого дива, як його плачі та пророкування. І розумно кожному, що мені, поновленому гарною душею Плетньова, вони здались мовби якимсь одкриттям з неба. І до мого переїзду на столицю душа моя була повна того вповання, котрому, леле!, судила доля сповнитись іще вельми нескоро. Тепер пророчий плач і пророче зивання кобзаря кобзарів українських, зробили мені сі вповання такими, неначе я осязав їх.

Нехай знають, кому се треба знати, що піклуючись коло свободи українського кріпацтва, мали ми на думці не одне те, щоб тільки вирвати кріпака у пана з рук. Сього з нас було мало, або лучче сказати, се в нас було діло останнє. Програмою *нашого* освободження кріпаків служили слова Ізбавителя: "И уразумісте истину, и истина освободить вы".

Задача наша правда що була суб'єктивна: диктувала нам її наша самонадійна юність. Недаремно бо написав один вітхозавітник, що душа чоловіча більше іноді скаже, ніж семеро блюстителів, що сидять на високому місті наблюдаючи. А божественного слова про істину, котра робить чоловіка *свободним*, ніхто не назове суб'єктивним, або мечтательним.

Ми знали, що в Англії не право, і не декрет, а культура

знишила кріпацтво, і допевнялись перш усього, щоб українські пани вкусили од божественної чаші знання так благоговійно, як се робили ми, та щоб і вони, вкусивши, так само виділи, як благ Господь, та й сповнились його благостю до кріпака по-нашому. Віруючи в слово величайшого із освободителів: "Ищите прежде царствія Божія и правди его, а сия вся прилодаться вам", ми не сумнілись, що за сим первим і найважнішим фактом свободи української постануть уже інші факти, аж до останніх своїх наслідків, які тільки можливі для України.

Чи то станеться за нашого ще живота, чи геть іше не скоро, про се ми не дбали, знаючи, що у Господа "тисяща літ — *яко день єдин*". Ми, по апостольському слову, вважали себе за неключимих рабів свого спасенного задуму, і коли б що вдіяти, то вважали, що вдіяли тим, що мусіли вдіяти. Отже дарма, що ми смирялись перед великим покликком на жатву Христову, котрої так много. Ми підлягли очарованню християнської любови так само, як і перші послідувателі науки Христової. Про те, що й тепер ще нам здається можним тільки в далекій будуччині, ми помишляли в серці своїм так, наче воно сповниться дуже скоро. Слова "близ єсмь при дверех" наче хто промовляв над нами; так билось наше серце солодкими сподіванками. Знали бо ми, що не погибає в Бога ні один добрий учинок, і що наша сівба на великій ниві житні "дасть плод свой во время свое". Та не в тому була сама сила, щоб видвинути із занепаду рідну націю, а в тому, щоб намножилось тямущих і великодушних людей на Україні.

Так думало браття моє в Києві. Так думав я, далеко від них у "пишному і бідному городі" Пушкіна.

Хто се все тонким чуттям обійме і серцем зрозуміє, той зрозуміє й те, як я зрадив, почувши на Україні високі ноти національної кобзи. Молоді наші мрії, здавалось мені, знайшли своє оправдання; царство вишого розуму, царство спасенних задумів мовби вже наступало. І воно так було справді, коли не забуватимемо, що і Христове жадання: "Да приидет царствие твое", сповняється не хутко. Справді, наші молоді мрії знайшли в Шевченкові благословенне оправдання, знайшли заруку своєї будуччини.

Сам Шевченко зробивсь не тим, яким я його покинув, їдучи з України. Се вже був не кобзар, а національний пророк. Восторженому шастям, наукою і поезією, мені здавалось, мов би перед нами сталося те, чого дознав на собі вітхозавітний посол Господень, те, що змалював нам по його слову, такий же великий, як і сам Шеченко, геній слова:

... И он к устам моим приник,
И вырвал грешный мой язык,
И празднословный и лукавый,
И жало мудрыя змеи
В уста замершие мои
Вложил десницею кровавой.
И он мне грудь рассек мечем,
И сердце трепетное вынул
И угль, пылающий огнем,
Во грудь отверзтую водвинул.
Как труп в пустыне я лежал,
И Божый глас ко мне воззвал:
Восстань, пророк, и виждь, и внемли,
Исполнись волею моею!
И, обходя моря и земли,
Глаголом жги сердца людей.¹

Київська інтелігенція, краще сказати плодюща її частина, обгортала українського барда глибоким почитанням. Для мене ж сяєво духа його було чимсь надприроднім...

III

Під сей незабутній час, поставила мене доля близько коло однієї землячки.² Се була людина хуторна, мало свідома в світі і його широкій добрій і злющій житні, мало учена, мало тямуща в рідному слові (бо московщина вкупі з французчиною прибивали його к землі) і — велико розумна тим розумом, котрий надхнув непорочні уста промовити: "В мире скорбни будете, но держайте: яко аз победих мир"; велико здібна до зрозуміння такого, що буває втасне од премудрих і розумних; велико чуйна до краси і сили рідного, прибитого вже к самій землі слова. Я став читати їй на пам'ять (бо всі ми знали їх як "Отче наш") Шевченкові плачі та пророкування. Нове творчество поета освітило і осіяло душу так, мов небесне обітвання чогось грядучого в перевазі світу над темрявою, правди над лежею, любови над ненавистю.

Не забуду до віку тих сліз, якими вона плакала, слухаючи сі поетичні плачі, сі побідительні пророкування. Сповнилося тут зрушаюче нас бажання незнаного ше кобзаря у прелюдії до його дум:

Одну сльозу з очей карих —
І пан над панами...

Се не були ті сльози, про котрі давній якийсь кобзар промовив:

Жіночі сльози дурні — як вода тече...

Се були сльози воскресення в нову, вічну народню жизнь. Глибоко почула українка великі скорботи поета, великі його задуми, і зараз почала міркувати, як би спокутувати гріх щербатої Тарасової долі. Ентузіястка рідного слова носила в німій душі своїй чоловічню ідею сього великого слова. Недовго думавши вона тут же предложила до послуги кобзареві-перебенді усе, що мала — усю свою худобу, увесь свій скарб. Зреклась для сього навіть і того, чого найважче зреться жінчині. Один із ветхозавітних премудрих людей, догледжуючись до таємниць природи людської, покликнув так: "Забудет ли невеста красоту свою, лева — монисты персей?". Отже неможня річ для Сіонської дщери сталася можньою для дщери української.

Була вона саме тоді невістою, або "молодою княгинею", і предложила тому, хто отсе пише, обернути все її віно на те, щоб Шевченко прожив за границею три годи; а віном її були жемчуги, коралі, намиста, сережки і персні, що переховувались у роду ще може з часів Великої Руїни польської, та три тисячі рублів готівими грошима. Правда, що "молодий князь" був собі на всю губу пан, і байдуже йому було про те віно.

Зоставалось тільки нахилити поета до прийому такого приносу. У сьому дражливому ділі спустились на мене.

Саме того часу деякі панувиті земляки вистарали у міністра для Шевченка місце професора живопису при всеучилищі св. Володимира. Любо прийняв Шевченко вітання моє з такою переминою його козацького побуту. Нічого так не хотілось тімасі, як зачепитись на життя в Києві, і вже мечтав про якусь живописну академію на Вкрані, про якесь царство пластики української. Бо він тоді більше дбав про пластику, ніж про саму поезію. Ще й сам не знав, куди і як далеко сягоне його ісремівське пророкування. Більше знали се, або чули душею ми, ніж великий кобзар наш.

Веселячись укупі з ним ясними перспективами українського духу, почав я жалкувати, що він у Києві як артист буде самітником і що самітність не дасть йому розвинути художницького смаку свого до повної повні.

"Не почім і б'є, як не по голові!" — відказав Тарас насупившись і міцно стукнув по якійсь товстелезній книзі своїм кулаком, дужим, як гладіятора.

Тоді я сказав йому просто, що коли б він здобув собі художницький паспорт за границу, то гроші будуть видаватись йому видав-

цем, як із царського скарбу, три годи, а скарбівничим буду сам я, нехай тільки дасть слово не допитуватись, звідкіля сі гроші взялися.

Почувши се, Шевченко зрадів як дитина, простодушно і поетично. Любо мені було, що се його й не здивувало. Зараз почав міркувати, як роздобути художницький пашпорт. Були тоді в нас між панамі такі люди, що й тут підложили б свої руки під великого кобзаря. Справа була не морокувата.

Вельши щасливий і востороженний, яким ще не бував ніколи, виїхав Тарас із Кисва в Чернігівщину, щоб позбирати докупи свої, як він звав, шпаргали. Бо туляючись по Україні козаком-артистом, покинув не в одному панському домі свої рукописи.

Чи так мені здавалось у моєму власному сяєві щастя, чи й справді так речі стояли, наші пани — беручи огулом — були тоді якось більше схожі на людей, ніж опісля, як розпочалась українська мартирологія. Поетові жилось між ними незгірш, дарма, що вони рідко подекуди розуміли, що воно таке за проява! Отсе ж кочуючи тепер від куреня до куреня і від будинка до будинка, Шевченко опинився на весіллі в тієї самої українки, що пожертвувала своє віно на кохання духа його між духами вольними, не запечатаними сьома печатками, як ми на Україні.

Скоротали ж тоді ми з Тарасом не один веселий день і вечір на любих розмовах і співах. Та найбільш мені пам'ятна вечорина в одного нежонатого пана, поблизу хутора "молодої княгині".

Був він також собі поет з природи.³ Ще до появи Шевченка в літературі, писав сей хуторний проява українські пісні, взором звичайних жіночих та козачих, і в інші з них улив стільки душі, що співались вони або читались у рукописі геть широко по Україні між панамі, а деякі чував я й між простацтвом. Так само, як у Харківщині проявилась рідна поезія за приводом Гулака-Артемовського, а в Полтавщині за приводом Котляревського, так і в Чернігівщині, не знать і звідкіля повинуло тоді по таких хуторах поетичним надихом і козакуватий сусід нашої "молодої княгині" був самостійним органом нового почуття нації.

Беручи сю людину в цілості, мушу сказати, що був се чоловігга з великим природнім даром; та, на біду собі, ніжинської гоголівської гімназії шурхнув у військове товариство, в кирасіри, здається, а добре там загартувавшись чи то, мовляв той, "привикнувши до служби", устряв, доматорствуючи на господарстві, між таких приятелів, про котрих сам говорив почасту: "великий недурень випити!".

Випити й сам він був недурень, та зсовувався з глузду в картах, бо програвав тисячу за тисячею і з багатого пана зробився убогим панком. Нещасливе закохання з сестрою нашої "молодої

княгині”, котрої не хотіли оддати за п’яного картовника, ще частіш почало штовхати горпаху то в Сціллу — п’янство, то в Харібду — картовництво.

Як гостювали ми в нього з Шевченком, тоді ще він не спився і не звівся, а тільки вельми сумував на тему:

Мимо двір, де живе мила,
Я проїхав двічі,
Та й не бачив голубоньки
Я своєї в вічі...

Се ж його були й вірші. Любив їх співати, дзвонячи в кобзу, і тяжко було слухати бідолаху, бо я знав, що там у нього на душі діється. Сумувати про невилазні довги тоді ще йому не доводилось; хоть він і любив справляти в себе широкі бенкети, хоть і любив куликати, так що рідко бував і тверезим, та без карт йому худоби стало б до смерти і не довелось би з такою чулою, як у нього, душею помирати в своєї сестри на ласкавому хлібі.

Отсе ж і тепер було в хutorного поета бучно і гучно. Зібралось до нього доволі “великих недурнів виипити”, тих що робили з нього другого Тимона Афіньського. Річ знана, що й Шевченко справджував на собі слова київського літописця: “Русі єсть веселіє пити” — не дарма написав ув одному шинку на стіні вуглем такий експромпт:

Вип’єш перву — стрепенешся;
Вип’єш другу — схаменешся;
Вип’єш третю — в очах сьє,
Дума думу поганяє.

Та вернувшись на Україну 1847 року, знайшов я його, можна сказати, непитушим. Так і в сей пам’ятний мені вечір, кобзар наш був глухий на поклик свого “родича по вдохновенню” і давнього товариша по чарці.

Державсь він осторонь від тієї світлиці, де приятелі нового Тимона Афіньського голосно реготали, весело гукали і підспівували під господарську кобзу. Засівши з тверезими кругом каміна, він бесідував із ними тверезо й поважно про науку і літературу. Дивуючись і радіючи серцем, постеріг я в нім тоді велику здібність до поетичного критицизму, що ним до такого високого ступня владав єдиний російський поет Пушкін, взором недосяжного в премудрім поетичнім критицизмі батька нових поетів, Шекспіра.

Розмовляв Шевченко широко про свою поему “Іван Гус”,

почитуючи гарною дикцією своєю деякі місця, і жалкував, що писавши не спромігся проштудіювати гаразд усіх обставин часу і самої особи чеського пророка германської реформації. Раз-по-раз у сій розмові поривав наш кобзар очі за ту межу, що відмежовує імперію од народів свободних, і я один розумів усі слова його. А розколихавши духа, перейшов од розмови до народніх пісень, як се бувало в нього шоразу, скоро його серце заб'ється гаряче з радощів, з великого гніву на недолюдків, або з великої туги.

IV

Чарівничою силою свого слова і голосу розгорнув передо мною Шевченко широку сцену життя людського, і по сій сцені, здавалось мені, проходила мовби драмована історія життя обох поетів поруч — великого, що саме розправляв проти сонця крила, і малого, що вже сідав на хуторне сідало.

Нешасливий коханець учився в Ніжині вкупі з Гоголем, сидячи з ним на одній лавці. Щедра українська порода надала йому не самий тільки дар поезії і музики. Між многими здібностями своїми до великих і малих речей, дивував мене він більш усього своїм комізмом, своїм юмором і вмінням поставити на сцену кожду людину, про яку оповідував, так, мов би її бачиш своїми очима і чуєш власними ушима: чи то був москаль, чи то лях, чи то піп, купець, мужик, жид, циган, чи то дівча, чи стара баба, чи мала дитина. Оповідання ж його були не просте балакання: це були такі зумовлені всякими обставинами сцени, які рідко доводиться вбачати на театрі. Тут він виявлював розум проникливий, чуття глибоке, всеодоліваючий комізм і могутню сатиру.

Хоч може хто й здивується, та я скажу, що се в нас був би другий Гоголь, що може до того Гоголь український, коли б у нього була така дорога, як у Гоголя, і такі приятелі. Треба додати й се, що худобу свою проциндрив сей дорогий чоловік не на одних картах та широких учтах по старосвітському звичаю гостинности. Був він вельми милосердний до вбогих і без усякої міри великодушний до своїх другів. Багацько святого добра було в сій нещасливій людині, і все те з'їла ледача панська жизнь, та жизнь, котру нам не дали справити на луччий шлях, та сама жизнь, котру так весело і так гірко малював Гоголь, а змалювавши промовляв: "Нудно на сім світі, панове!".

Поруч із поетом, що вже втонув по шию

В том омуте, где с вами я
Купаюсь, милые друзья...

ні, в гіршому, далеко в гіршому того, в котрім тонує та й потонує такий Пушкін, — поруч із ним, тімахою, бачив я перед очима душі моєї другого поета, ранішнє сонце поезії, що тільки ще крайцем своїм видвинулось на чермнучім небі і сипнуло промінням по росяних травах. Ще не відбилось воно вгору, не зазірнуло у гидку безодню пансько-рабського і християно-ідольського побуту; поосвічувало тільки крізь ті сльози, що зросили поетичні береги прозаїчної безодні і немов би обливало кров'ю золоті корони драконів, що назирають звисока сю мракобісну безодню, насліднє достояніє своє.

Слухав я Шевченка одним вухом, слухав бо не міг не чути; його товариша другим. То радів, то сумував, то знов радів і думав: "Ти, чадо попсованого привілеями панства, втерляло єси навіки возмогу кращого життя духовного. Ти ж, представителю свіжої своєю поетичністю маси, тебе ще спасемо гуртом од мертвячого подиху того середовища, що без бою побиває в людині «сокровенного чоловіка серця». Сохрани тільки непідлеглу волю духа свого, не піддайся тим, що й самим благоволінням своїм понижують високу природу поета до низьких ідеалів своїх: то зробишся, зробишся певно, звіздою першої величини, і возсяєш на кругозорі України, Росії, Польщі, цілої Слов'янщини та й усього культурного світу".

Справді, Шевченко був того вечора, так би сказати, у найвищій порі преображення свого. І жених великої почитательки його таланту задивився на нього, заслухався його пророчих річей, його чарівних пісень і хапавсь до "молодої княгині". Завдячений поетові, що він квітками душі своєї уквітчав його щастя, не знав він як висловити свою дяку, і замість дяки просив його до себе "старшим боярином".

Залюбки прийняв Шевченко його прохання, ба, може й з таємною одрадою. Не мав кобзар наш нікого нижчого від себе на Україні, та не мав же нікого й вишого. Братавсь охоче із останнім перебендею старцем, а проте дядьком не вважав і найпершого пана. Тепер, нашого часу, поставити упоетизованого мужичого сина шафером серед українського панства було б ділом звичайним. Тридцять же і п'ять літ назад се була пречудна диковина. Хуторний поет шаферував уже раз у тому домі, і бажав шаферувати ще раз. На виразнім, хоч і бахусоватім, виду його зажеврїла обиди, і він дав сьому чувству волю при первій нагоді; а гості його здвинули без сороба плечима. Не знаю, чи догледївсь до сього Шевченко: бо "молодий князь" повів до своєї "молодої княгині" свого "старшого боярина" зараз.

Там знали Шеченка по його творах та по його любій, то жартівливій, то поважній або сумній розмові. Ніхто ще не знав, що він предивний, може найлуччий співака народніх пісень на всій Україні обох дніпрових берегів, і сам я не думав, що почую в його піснях щось іще нечуте, ба, і в гостині і в хуторного поета, де, правду сказати, п'яні гості приглушували голоси тверезих.

Повний його талант виявився того ж таки вечора. Тоді між українським панством рідко ще хто вмів розмовляти рідною мовою, і сам Шевченко говорив у гостях у панів мало не все поросійськи. Хіба знаходив дуже спочутну собі людину між земляками, що відчалили вже від рідного берега і вплили глибоко в московщину. Тоді забував про всяке інше вухо, і з чужоземного бесідника робивсь українським златоустом.

Такою людиною сталась йому того вечора, та й до кінця весілля, "молода княгиня". Почав з нею розмовляти по-нашому, і на велику собі радість побачив, що в своїй розмові не шпетила вона рідного слова. Тоді Шевченко заходивсь екзаменувати її з рідних пісень. Репертуар "молодої княгині" виявився звичайним, звеселив "старшого боярина" ще більше; а як показала вона йому голос і самий текст пісень, котрих він у неї допитувався, він похвалив чи подякував їй по-своєму — сам почав їй співати, і се зробив так просто, як сказав про себе один з його рідних братів-поетів:

Ich singe, wie der Vogel singt.

Позакладавши назад руки, почав ходити по залі, мов по гаю, і заспівав:

Ой зійди, зійди,
 Ти зіронько та вечірняя;
 Ой виїди, виїди,
 Дівчинонько моя вірняя...

Доволі було гостей у тім поважнім здавна домі. Гули вони по всіх кутах, мов ті шмелі; шебетали мов горобці. Як же почули Шевченкове співання, ушухли всі так, наче зостався він один, під вечірнім небом, викликаючи дівчиноньку свою вірною.

Як у ту пору своєї життя співав Шеченко, а й надто, як він співав у той вечір, такого, або рівного йому співу, не чув я ні в Україні, ні по столицях. Посходились з усіх світлиць гості до залі, мов до якої церкви. Пісню за піснею співав наш соловей, справді

мов у темному лузі, серед червоної калини, а не в зимньому захисті серед народу. І, скоро вмовкав, зараз його благали ще заспівати, а він співав і співав, людям на втіху, а собі самому ще й на більшу. Ти б казав, звеселився поет гіркого плачу і докору, що знайшов *modus vivendi* з очужілими земляками, що знайшов *modus* животворящої розмови з тими людьми на Україні, до котрих покликав у своїм "Посланні до мертвих, і живих, і нена-роджених":

Умийтеся, образ Божий
Багном не скверніте:
Не дуріте дітей своїх,
Що вони на світі
На те тільки, щоб панувать.

Душа поета, об'явившись посеред чужого щастя своїм щастям, обернула весілля поклонниці його великого таланту в національну оперу, яку може ще не скоро чутимуть на Україні. І всіх більш розкошувала нею шаслива своїм таємничим подвигом "молода княгиня".

Прошаючись з Шевчеком, вона подарувала йому на спомин ще один дорогий клейнот, найдорожчий з усього добра, яке мала, коли: свою вінчальну квітку. Сим задушевним подарунком вона, в мислях своїх, знаменувала на нім і вітала його грядуще величчя, котрого так гаряче ждала для щастя України.

Тут кінчається весілля і розпочинається похорон... Прозвіснику і першому герою справдешньої свободи української, не такої, якої допевнялись козаки, готовилось те саме поприще, до котрого довожувались завзяті вороги завзятих його предків:

Wyzwanie przysłał mu szpieg nieznamy,
Walkę z nim stoczy sąd krzywoprzysięzny;
A placem boju będzie dół kryjomy,
A wyrok o nim wyda wróg potężny.⁴

VI

Приїхавши на початку року 1847 в Київ, дочувся я глухо, що моє в Христі браття зорганізувалось в яесь товариство Кирила та Мефодія, скомпонувало собі статут і навіть має свою цеху — з литого заліза персні, на котрих сяють літери К. М. Один з сих послідувателів чи поклонників святих братів слов'янських лагодивсь їхати в Слов'янщину, щоб у чеській Празі і по других центрах слов'янського народовідання повиучувати слов'янські

мови, а вернувшись, шукати собі протопву до катедри в котромусь з українських всеучилищ. Я хоч і прямував з листом Плетньова до Жуковського, то не для того, щоб засісти в Німеччині. Недавно перед тим умер академік-славист Прейс, а про Срезневського, що його заступив опісля, ще не було мови. Академія Наук послала мене доповнити моє слов'яновідання, з тим, щоб вернувшись бути мені zarazом і адьюнктом Академії і професором університету. Змовились ми з сим братчиком⁵ їхати за границю вкупі. От я й приступив до нього з короткими гужами: чи сьому ж бо таки правда?

Безпечно засміявшись, відказав мені братчик, що се була в них на якийсь час хлоп'яча забавка, та вони, схаменувшись, той статут давно спалили, а персні позакидали в воду.

Була ж се в них заготовлена про мене і про Шевченка відповідь на случай, коли б ми довідались якнебудь про їх політичне общество. В статуті, як опісля вже стало мені відомо, між іншими премудрими задумами було сказано, що українці сполучать усю Слов'янщину в одну федерацію під протекцію всеросійського імператора, а коли б всеросійський імператор на се не зволив, то будуть промишляти об собі якнебудь інше.

Обох нас не прийнято в тайне політичне общество задля того, що ми й самі по собі працюватимемо для слов'янської і української свободи, а тим часом, на случай гемонського гоніння, до нас ніхто не причепиться.

Се була ведмежа послуга. Дружнє благородство погубило обох нас.

Втішаючись великими своїми подвигами у будуччині, не вважали кияни на малі речі, і розмовляли про свої таємничі задуми так голосно, що за дверима все було чути. Якийсь Петров, підслухавши щось дивне, знайшов собі дорогу до товариства; почав серед нього глаголити ще голосніше про волю України, про московську тісноту і таке інше. Українські політики зараз прийняли його між свої члени, а він, мавши в руках деякі ознаки тайного політичного общества, подав їх пану Юзефовичові Михайлові, що правив тоді за попечителя київського учебного округа.

Як у сьому ділі справлявся пан Юзефович, нехай про се розкаже хто інший. Сам я нічого не бачив і казав би тільки казане; дізнавши ж з раннього молоду великого добродійства від сього чоловіка, вельми був би рад, коли б воно було все так, як сам пан Юзефович мені про свою позицію у сій справі разів зо два оповідував.

Виїхали ми з добрим, і справді вельми добрим, братчиком благополучно з Києва в Варшаву, та й почали там доватись у старосвітській польщизні, за підмогою і порадою благородного

труженика науки Вацлава Олександра Мацейовського. Пишемо ми собі та випишуємо з книжок усяку всячину удвох на одному столі, піджидаючи звістки од Шевченка, і не в догад мені, що в шухлядку того стола заложено страшенну міну. Сією міною був статут общества святих братів Кирила та Мефодія, що братчик мій з якимись великодушними мріями пер у Слов'янщину, не натякнувши мені про се ні півсловечком.

Між іншими людьми в Варшаві спізнались ми з сенатором Стороженком, що був тоді правою рукою покорителя Варшави, князя варшавського графа Паскевича Єриванського. Сей земляк великого полководця і сатрапа піддобрювався йому тим жартівливим українським балаканням, котре ще й за російських цариць не одного нашого земляка "выводило в люди". Був бо Паскевич також наш патріот, щодо анекдотів борщу, вареників і інших українських ласощів. Раз йому й каже первий його міністр, докладаючи до підпису всякі папери: "Світліший князю! Ото ви кохаєтесь у тутешніх наших земляках, що вони гаразд про нашу Україну балакають; а я вам покажу не такого земляка — широї козацької породи, земляка чистокровного, що від нього так і несе низовим вітром, Січчю Матір'ю і Великим Лугом Батьком". — "Чи справді?" — питає сатрап, підписуючи комусь там волю або картку, жизнь або смерть. — "Не шуткую, ваша світлість. Сей вам розкаже і розмаже не те про запорізькі звичаї, та й про всі запорізькі думки". — "Рад, рад його послухати; привези, братець, його до мене".

Саме під сю любу розмову двох патріотів українських, подають сатрапові пакет із столиці. Розпечатав, позирнув і засміявся: "Хорош, братець, земляк-то твій! Велика его арестовать по высочайшему повелению".

Так скінчились наші варшавські студії...

VII

У "Третьому Отділенні Собственной Його Імператорського Величества Канцелярії" аж ногами з досад затупотіли, як я сказав, що зроду вперше бачу знаменитий статут, а чув про нього от так і так. "Что вы нас за мальчишек считаете?" — гукнули на мене Дубельт і Орлов. А вони обоє справді були "мальчишки", по-нашому хлоп'ята, під сивим усом, тільки, що лиха московська доля звеліла їм правити дорослими, та ще як! — без усякого закону. "Праведникам бо закон не лежить", або "дурням закон не писан". Хто ж вони були, чи праведники, чи дурні, нехай скаже історія.

Варшавський братчик мій, котрого вхоплено і привезено слідом за мною, вислєбізував їм усе, як од мене таїлись і про що

таїлись навіть із самою назвою общества. Шкода! Десять раз приводили нас під салдатськими штиками перед Пилатовський трибунал; десять раз перепитували, гадали, міркували. Бідний хлопець, бачивши, що заподіяв мені й Шеченкові таке лихо, котрого не бажав би й ворогові, упав на вколішки перед сими праведними чи премудрми правителями Імперії і плачучи благав, щоб не карали нас за чужу провину. "Каков хитрец-то! — говорила, споглянувши на мене, сивоуса дівтора. — Чужими руками жар загребает!".

"Молодой человек! — промовив з імператорською повагою Орлов до плачущого бідолахи, справді ще дуже молодого хлопця — это вам делает честь, что вы так великодушно оправдываете приятеля".

А потім каже до Дубельта: "По моему докладу, его величеству благоугодно было освободить благородного юношу от заключения в крепость. Отправьте его в Петрозаводск; рекомендуйте губернатору как отличного молодого человека, и чтоб дал ему хорошее место".

Як бачимо, ся дівтора не була собі і без благородства. Вона таки про нього чувала. Та хто ж сього не знає, що й між членами святої інквізиції бували благородні люди?

Тим часом листи мої з столиці до киян покладали докладчики перед верховними беззаконними суддями, і чого в мене по тим листам допитувались, те я мусив тут же, відказавши, писати. У мене питали: "Для чего вы подписывались рукою властною, как малороссийские гетманы?". "Что означают в ваших письмах слова: не разговоры, а дела должны поглощать наше время?". — "Как понимать фразу: тогда от ваших слов, как от труб, падут.. стены иерихонския?" і т. д. і т. д. За тридцять п'ять літ усякого лиха і всякої турботи, я вже й позабував багацько з хлоп'ячої їх іграшки.

Пам'ятаю однако же добре, як подано мені раз виписку з моїх листів, щоб я на неї відписався. Прочитавши, я сказав: "От посі мої слова, а дальше написано чийсь видумку". І, як справді в автографі моїм не знайшлось фальшивої приписки, я з великої досади забув, що сиджу в левовій пельці, і почав здорово ляяти своїх суддів: "Хіба ж причинен цар в тому, що ви коїте? — гукав я на ввесь розбишацький вертеп. — Та ж не йому, а вам із сього користь, щоб ми були винуваті. Як ваше лукаве серце поверне справою, так він бідаха і задекретує. На вас і на ваших дітях лежатиме пролита по його декрету кров неповинна, і коли не ви, то ваше кодро за неї покутуватиме".

Полякались, далєбі що так, ниці герої сліпого деспота, почувши слова правди-матері, і мов шкільна пустота почали

передо мною оправдуватись — чим би ви думали? — помилкою!

Та не на користь мені вийшла вся моя правда. Не знаходячи ні в мене самого, ні в інших паперах, котрих тоді понавожено возами з України, ніякого сліду мого бунтівництва чи "заговора", як вони величали сю мізерну справу, і чуючи од усіх, що я не знав, як і зветься те обшество, котрого, не обвинуюсь, і Дубельт, і Орлов величали мене главою, розумні люди аж скреготали зубами з жалю, що я, мовляля, "все водил за нос, и остался чист".

Дубельт усе мені торочив про якусь "казнь", а коли б я, мовляля, признавсь, то "его императорское величество, обший наш благодетель, мог бы вас і помиловать, по великому, всему свету известному своему Мякосердию".

Скільки я ні впеняв його, що мені ні в чім признаватись, він позирав на мене скрива, всміхаючись, і питав: "Ну, за кого, право, считаете вы нас?".

Замість, щоб сказати просто, за кого їх обох вважаю, я говорив йому як дитині: "Поміркуйте самі. От ви мене вважаєте за якогось гетьмана; ви думаєте, що товариші мої готові ринутись у полум'я по моєму наказу; ви думаєте, що вони дадуть зняти з себе шкуру, а мого гетьманування не виявлять; вам здається, що по всій Україні наготовлені вже полковники та сотники, що тільки подай гасло, то й вродиться козацьке військо. Та ви б же попередю довідались, які мої фінанси, і який мій рід і популярність на Україні. Та ж таких великих речей не можна чинити чоловікові вбогому і зовсім незначному та ніде незнаному. Я свою жизнь просидів у чотирьох стінах, над книжками, мов той чернець у монастирі". А він мені, покрутивши здоровенного сивого вуса, відказує: "Можно сидеть в четырех стенах и взволновать все государство. Мы видим ясно, к чему вы стремились: опрокинуть все кверху дном, уничтожить существующий порядок вещей. И для кого же? Для мужиков! Это у вас люди? Посмотрите на этого фонарщика (показуючи мені в вікно). Вы думаете, это человек? Это зверь, который умеет только есть, спать", — а далі сказав іще такі глаголи, котрих не напечатала б і казенна друкарня.

От і говори до гори!

Ще знайшли були зачепку. На одній рукописі моїй про козацький побут нарисував я олівцем стяту козацьку чубату голову; під нею турецька шабля; на ній степовий орел видовбує очі; на небосклоні степова могила; з-за могили серпом відбився місяць. Кожному розумно, що се образ козацької боротьби з ворогом християнства. Мої судді зробили з нього образ Росії, що видовбує очі України. Так-то на злодії шапка горить! Коли б уже мені заманулось такої емблеми, то змалював би я собі двоглавого, або хоч укоронованого орла. А коли вже емблемувати Росію

без корони, таку Росію, яку собою ізображають Орлови і Дубельти, то замість орла треба малювати сову полуношницю, що сліпує вдень і пасеться вночі.

"Глибокомыслие" інквізиторів моїх і тут не вдіяло нічого.

VIII

Ну що ж, гетьман, гетьман, а чортма в нього ні булави, ні бунчука, ні яких інших клейнодів; навіть і універсалів з його підписом не знайдено; тільки й, є що та нещасна "рука власна", та й нема там того "твердо", котре сі письменники нав'язували гетьманам. Чухаючи потилицю, таку ж розумну, як і саме чоло, мусили високі інквізитори спуститись на нижчий лад. Прийнялись критикувати мою книжечку "Повесть об украинском народе", що я торік напечатав.

Се була компіляція тих шкідливих для нашого розуму видумок, що наші літописці видумували про ляхів, та тих, що наші кобзарі складували про жидів, на підмогу або на втіху козакам п'яницям, та тих, що розкидано по апокрифах давніх ніби казань і по фальшованих ще за наших прапрадідів історичних документах. Се була одна з тих утопічних і фантастичних праць без критики, з яких позшивана в нас уся історія боротьби Польщі з Москвою. Козаки в ній виступали як нація, а все те, що становить націю, ігнорувалось або відкидалось до суперечного табору. Усіх козацьких ворогів помальовано тут людоїдами, а самих козаків праведними мучениками і благородними патріотами. Коли треба було скарати автора за те, що він поперекручував історію так, як її й досі перекручують, то скарати хіба реготом. Ні, мій ареопаг слухав читання своєї нісенітници з таким поважним чолом, з яким певно вислухував усячину той коняка, що Геліогабал настановив старшим над римським сенатом.

"Повесть об украинском народе" написав я для пані Ішимової, що вчила дочку Плетньова і видавала журнал для дітей *Звездочку*. Се було зроблено прихватком, par complaisance для доброї до мене, чужоземця, особи, і всього 200 примірників одпечатала вона на мої подарунки знакомим людям. У продаж цієї книжки я навіть і не пускав. Премудрий мій ареопаг зробив з неї проклямацію. "Се ж ваша цензура дозволила печатати" — казав я своїм любим критикам. "Що ж ви тепер мені погрожуєте?" . Та, мабуть, критика одну має вдачу і в журнальних кагалах, і в таких синедріонах, як Трете Отділеніє.

Про мою нісенітницю написано такий доклад, мов новий Катіліна грюкав у ворота нового Риму, і я сам бачив, як гарно, прегарно, мов гравіруючи пропис, переписував сю ціцеронівшину —

не писар, ні! — чиновник генеральського рангу, чоловік сам по собі добрячий, як еспанець Торквемада. Ми вдвох її і зчитували, щоб, храни Боже, не було якого пропуску в премудрім творі.

Я вже сказав, що мудреці Третього Отділення були собі не без благородства. Тепер скажу, що були вони й не без чесности, та й не без мозку. Вони таки розчовпали і розшолопали, що олімпійському громовержцеві не личить ляскати блискавицею над жменю соломи; бо й справді ся дитяча повість була жменю соломи без зерна. Правила вона про такий український нарід, якого інколи не було на світі. От і зосмілилась всеподданіше ходяйствувати в царя, що доволі вже я помучивсь за три місяці пілатівського істязання в Третьому Отділенні, а тепер зробити б уже мені таку превелику милість, щоб я жив собі засланий на край світу, на волі, яка там засланим буває, та вже хоч би нехай перестало обливатись кров'ю молоде серце, від которого мене одірвано і которе на вазі в праведного Бога важило більш, ніж усі інквізитори з їх верховниками.

Се ж я перекладаю той доклад на свою мову: бо ніяка пам'ять не вдержала б хитросплетеного слова того, що з нього Третье Отділеніє платило ще дорожче своїм артистам, ніж за чудову каліграфію.

Пишучи історичне оповідання, не годиться мені вмовчати, що Дубельт не все бував страшною гісною. Спершу він так був мене злякав, що я трохи не впав: бо в очах в мене позеленіло, передо мною, мов живі з'явилися дві дорогі мені особи, дивлячись на мою казнь за самозванне гетьманство. І впав би таки, та пан Миколай Писарев, київський мій літературний добродій, а тепер інквізитор, піддержав мене і гукнув, щоб дано мені води. Як же побачив Дубельт, що я вмю й лаятись, тоді почав зо мною розмовляти про всячину як батько з сином, а дорогі мені листи, котрі йому подавано, приносив не розпечатуючи сам, своєю кровавою персоною, туди, де я сидів мов який тигр за залізними ґратами, дивлячись як блищать крізь них солдатські багнети. Ще й надто: сидючи довго зо мною по ночах, сам на сам, у своїм інквізиторськім кабінеті за столом, давав мені читати листи своєї жінки, розмовляв зо мною як добрий сім'янин і лєстав моє серце найкращими речами. Він таки й справді думав, що я новий Павлюк чи Наливайко, чи який інший герой чести і свободи, про котрих письменні наші земляки понатуркували всяких дурниць не тільки в українські, та і в московські голови. На мою біду, один з киян затявся сказати Дубельтові та Орлову хоч одно слово, відказавши, з історичного одуру, котрим нас і досі дурманяць: "Ви можете мене четвертувати, колесувати, тягти з мене жили, торошити мої кості, здирати з мене живого шкуру, та не допитаєтесь у мене

ні єдиного слова". Бачивши по всьому, що в Росії зчиняється таке, яке змалював у Польщі, по видуманому Кониському, Гоголь, на вподобу лівому до історичного досліду розуму, — Дубельт, як я бачив і тоді, почав мене шанувати, як шанує чоловік східний ще східнішого. Бо так і зосталось премудре правительство при своїй думці: що я, заколотивши миром, зумів позагребати жар чужими руками. Років з п'ять назад, у "Веснику Європи" напечатано, ніби я з іншими українцями скомпонував був у Києві слов'янське общество Кирила та Мефодія. Ради історичної правди я написав вельми просто і смирно, що сю честь приписано мені не по правді, і послав напечатати. Цензор вичеркнув моє заявленіє червоним чорнилом з коректурного аркуша, і сим робом не дозволив мені зложити з себе сан, котрим вшанувало мене Третьє Отділеніє. Отсе ж я тегмануючи собі аж і досі на Україні, так само, як гетьманував, по милости Дубельта року 1847-го.

Ласкавий до мене Дубельт зоставляв мене й надалше під своєю благодворною ласкою: бо й опісля писав до мене в зато ченіє стрічок по десять своєю безсмертною в історії російської слави рукою. Тим то я й знав, із великої його до мене прихильности, що було про мене доложено його величеству, вповаючи, що він, як особа всемилостива, не відмовить так велико мене помилувати. Як же доклад вернувсь до Дубельта, він показав і прочитав мені написані на ньому царські слова, мовби вмиваючи передо мною руки: "Третьє Отделение слабо рассматривало книгу Кулиша. На два місяца в крепость, а потом в отдаленные губернии, с запрещением служить по министерству народного просвещения".

IX

Нехай же тепер підслужливі столичні газентники не замилюють мовчущим людям очей, відписуючи літреатурним конгресистам у Европу, що ніби в Росії ніколи не карано за літературні твори. Мене скарано за напечатане з дозволу цензури, скарано вельми жорстоко за хлоп'ячу книжечку; а Шевченка ще з більшою дикістю за те, що вхопивши його серед шляху під Києвом, знайшли в нього "шпаргали", котрі він гарненько позбирав до купи, щоб лдобре в Києі перегледіти та й розібрати, що годиться, а що й не годиться печатати.

Коли б Шевченка пушено хоч на три роки туди, де люди живуть на волі, може б він багацько дечого поперероблював у своїх рукописах. Бо певно б ми не були з ним там лежнями, і свій час тратили б не на саме балакання. Певно, серед людей, не згнічених цензурою, догледілись би ми з ним історичної правди, і коли б що

писали, то не все написане в старовину чернечим пером або співане кобзарським голосом уважали б за святу правду, як роблять люди, догоджаючи тим, котрі шуплять, ще менше їх самих.

Тепер же, як що пописалось у Шевченка під надихом фальшованої історичної традиції, так воно заклало навіки, і може ще гірше правди коле очі великому кобзареві по тім боці Ахерона. Позираючи на ту волову шкуру, що на ній списує диявол людські гріхи, бідолаха Тарас міг би сказати імушому уші на слухання: "Твоя од твоїх тобі приношу і за себе самого, і за всіх земляків моїх. Їж на здоров'я та згадуй мене поки світу сонця. Бо й твої золоті казюки, що взяли собі за девіз: *après moi le déluge*, і ті, кошунству-ючи поза плечами в свого бога, поробили пословицями такі мої слова:

Од молдаванина до фіна
На всіх язиках все мовчить:
Бо благоденствує.

Не мовчатиме ж воно вічно: колись таки та заговорить. Добре ж, коли б заговорило мовою інтелігенції. А от біда, як дика сила деспотова та викличе з пекла дику силу рабства! Тоді і в нашій бідолашній Україні справдиться ієреміївське пророкування Шевченка:

... Заговорить
І Дніпро, і гори,
І потече сторіками
Кров у Чорне море
Синів ваших, і не буде
Кому помагати:
Одцурається брат брата
І дитина мати.

Правителям Імперії 1847-го року здавалось ділом дрібним запроторити в російську преісподню мужичу дитину, що написала вірші не знать якоюсь мовою. Тепер ся мужича дитина стоїть поруч дитини панської, поруч Пушкіна. І як усе чесне, усе благородне і високе умом у Росії іде слідом за Пушкіном, так усе, що єсть істинно людського на Україні іде за стягом Шевченка. Тим часом обидва вони змалювали не однаково передовиків і велетнів руського духа, спасителів Імперії серед хуртовини, создателів її становища в Європі і головних підпомошників могутньої вже й тепер, дарма що притиснутої, преси — Петра Первого і Катерину Вторую. Бо Шеченко, начитавшись псевдоістори-

ків, так возглаголив про них:

Се той Первий, що розпинав
Нашу Україну,
А Вторая dokonала
Вдову сиротину.

Обидва поети обдаровані великими дарами природи, Шевченко ще більшими, ніж Пушкін. Хто ж із них прозирнув глибше в історичну правду, чи панська, чи мужича дитина? Хто з них був компетентний возглаголити про такі великі речі: чи той, що мав нагоду запомогти природний дар свій широким обертанням у житті, культурі і науці, чи той, хто сієї нагоди не мав? Певно, що перевага тут буде в Пушкіна, а не в Шевченка.

Коли б судді Шевченкові знали своє стійло і не мішались у такі речі, котрих їм не дано розуміти, — крізь те серце, що засвітилося спасенною думкою "спокутувати гріх шербатаї Тарасової долі", крізь те праведне серце не пройшов би гострий меч; Шевченко дорогою науки, з'єднався б із Пушкіном (бо правда одна, нема двох правд), і те руське єдинство, котрого допевняються і такі розумні люди, як Петро з Катериною, і такі "олухи цяря небесного", як Дубельт із Орвилем, се спасене для нашої будущини руське єдинство покрепилось би Шевченком іще більше, ніж самим Пушкіном.

Отсе ж і тепер вбачайте, чого накоїла сивоуса дівтора!

Не пишу я своєї автобіографії, ані своїх мемуарів. Я виставляю науці історичні факти раніше, ніж вона про них довідається з заперетних покищо архівів. Бо жизнь не жде, не хоче ждати, і живий живе-гадає. Недавно сказав великий історик Моммзен у Берліні, що правителі народів приводять народи зовсім не до того, до чого привести силкуються. І справді ж бо, народи живуть по закону Божому, по закону природи, і вся правительська мудрість тільки в тому й єсть, щоб сього закону не ламати — скажемо лучче: щоб об сей закон не розбитись.

Тим же то й наш мізерний, знівечений і незгідний народ український має таке велике право на свою жизнь, як і найменша травинка на свою. Ба, і найменшій на землі травинці дала природа таку велику потугу життя, що хоч би всі деспоти, від самого Нимрода почавши, працювали над тим, щоб її на світі не було, — не здолали б сього вдіяти.

Що постало на Україні після 1847-го року, се ми всі знаємо. Знаємо і незабутній у літописах просвіти царський декрет 18-го мая 1876 року про нашу рідну мову.

Нам тепер на Україні так добре, як тому Палієві в сибірних

пустинях, — що каже дума:

А як прийшов наш Палій додому,
Та й сів у наметі,
На бандурі виграває:
Лихо жити в світі!
Той, душу заклавши,
Свиту, бач, гаптує,
А той по Сибіру
Мов у Лузі дубує.

Як за часів Палієвих були земляки, що навіть і "праведного царя" підводили засилати добрих його слуг на Сибір, аби собі безпечно гаптувати золотом свиту, так і тепер не переводяться добродії, що роблять нам Сибір із нашої домівки. Отсе ж ми, робом Семена Палія, і виграваємо собі на кобзі про своє велике лихо, про свою гірку тісноту.

Нехай земляки не здивують, чуючи тони сумно-понурі. Бо ні Велика Руїна, ні козацькі уособиці, ні запорозька гайдамаччина, сі три глибокі ступні до морального тартару, не завели нас у таку темряву, як наше рабівське безголів'я, що настало після безголові Гетьманщини. Співаємо собі по хуторах не про те, що веселить серце, бо веселитись йому на Україні нічим, а про те, що його вражає, мов ножем крас.

Одну одраду чує хуторянин, спускаючись мислю своєю з темного ступня ще до тімнішого, у безодню національної погибелі, ту одраду, що він знає тепер, де ми опинились, і не дойме вже віри ні лукавим у своїй тупості книжникам, ні єхидним у своїй святості фарисеям:

Ой буде світ, буде,
Прокинуться люде!
У всяке віконце
Засіяє сонце...

Тепер ми вже гидуємо тьмою, що возлюбили були паче світу.
Се наша одрада, єдина одрада.

-
1. Рядки з поезії Пушкіна "Пророк".
 2. Олександра Білозерська, майбутня дружина Куліша.
 3. Віктор Забіла, 1808-1869.
 4. Строфа із вірша Адама Міцкевіча "Do matki Polski".
 5. Василь Білозерський. (Всі примітки Редакції).

ПОЕТ ПОВИНЕН БУТИ ЛЮДИНОЮ

Пам'яті Василя Стуса

Анна-Гая Горбач

Два роки тому, вночі на 5-те вересня 1985 року, під час нічної зміни, помер з виснаження в таборі праці для політичних в'язнів-рецидивістів (Кучіно 36-І, Пермської області, на північному Уралі), один з найвидатніших українських поетів нашого століття — Василь Стус. Тільки нечисленні з його генерації шестидесятників, — цієї видатної радянсько-української суспільної групи, до якої належали поети, письменники, художники, журналісти й науковці, виявили стільки внутрішньої сили, щоб так послідовно, як Василь Стус, піти до кінця раз вибраного шляху до правди, що їм відкрилася.

Читаючи писання Василя Стуса, що дійшли на Захід, а це, крім поетичних збірок, приблизно 8-10 літературно-критичних, суспільно-політичних статей та відкритих листів того ж характеру до приятелів чи до радянських властей і редакторів газет, — маємо змогу краще пізнати думки й погляди цієї незвичайної людини, котра залишила тривкий, глибокий слід за собою. Порозкидані досі по різних виданнях ці тексти Осип Зінкевич зібрав в одному томі враз з листами, які продісталися до різних людей на Захід, та з кількома нарисами-есеями про творчість Василя Стуса. Осип Зінкевич разом з Миколою Французенком упорядкував цей збірник — *Василь Стус — в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників*, "Смолоскип", Балтімор-Торонто 1987, 463 стор. Збірник відкривають вірші, присвячені Стусові, далі йдуть статті, нотатки й виступи, і згадані відкриті листи поета, з-поміж яких деякі висловлюють важливі думки їх автора до питань літератури та культурно-суспільних проблем, як також до репресій в Україні; листи до приятелів та знайомих відкривають різні аспекти його поглядів на суспільні процеси, сучасну світову літературу, стан в Україні тощо. Кілька літературно-критичних статей та есеїв, які в минулому були друквані в різних виданнях, розглядають поетичну творчість Василя Стуса, його стосунок до традицій Шевченка, до поетів 1920-х рр. і особливо до німецької літератури (автори цих статей — Леонід Плющ, Остап Тарнавський, Леонід Рудницький, Юрій Шевельов, Людмила Волянська).

Василь Стус народився 8-го січня 1938 року в Рахнівцях на Поділлі в селянській родині, яка незабаром виїхала жити в Донбас. Щойно в дорослому віці Василь Стус усвідомлює собі, наскільки

його формувала народна пісня, яку чув з уст матері. Так, у вступі до збірки *Зимові дерева*, що появилася 1970 року в Брюсселі, п. з. "Двоє слів читачеві", читаємо: "Перші уроки поезії — мамині. Знала багато пісень і вміла дуже інтимно їх співати... Шевченко над колискою — це не забувається... Перші знаки нашої аномалії, журба — як перше почуття немовляти в білому світі. Це були — враження од дитинства. Гарного дитинства" (стор. 19). Відгомін цього почуття дитини знаходимо у вірші: "Терпи, терпи — терпець тебе шліфує", що кінчається рядками: "Торуй свій шлях, той, що твоїм назвався, / Той, що брав тебе, як побратим./ До нього змалку ти заповідався / сумним осердям, поглядом сумним." (*Палімпсести*, стор. 421).

Студентом, і пізніше солдатом, Стус відкриває для себе лірику. Захоплюється спершу Рильським та Бажаном, цими видатними поетами, котрі співтворили український культурний ренесанс 1920-их років, пізніше попадає в полон російського поета Бориса Пастернака.

Кінець 1950-их років, це час власних поетичних спроб, що їх друкує в журналах і газетах. Але вже кілька років пізніше він включається в протестні акції української національно настроєної інтелігенції, які були зумовлені хвилею арештів. Він втрачає працю наукового співробітника в Інституті літератури при Академії Наук, можливість друкувати свої твори. Так його перша поетична збірка *Зимові дерева* попадає в самвидав, а згодом друкується в Бельгії. Наприкінці 1960-их років Стус пише про свою лектуру, про те, що його цікавить: "Нині найбільше люблю Гете, Свідзінського (якому згодом присвятить досі невідому літературознавчу статтю, яка, як нам стало відомо від друзів з України, була недавно віднайдена), Рільке". Його велику пошану до Рільке, цього видатного німецького поета початку нашого століття, підтверджує близька йому людина в некролозі, що восени 1985 р. прийшов у листі з України: "Було щось від релігії в його входінні до храму Рільке. Думаю, що при захисті цього храму він міг би полягти так само, як Архимед при захисті своїх теорем тоді в Сіракузах". Рівно ж велика пошана Стуса супроти німецького велетня духа — Гете. В тому ж некролозі читаємо: "Ще якби хтось заговорив, що Гете щось а ля Толстой, Василя покинула б звична великодушність". (*Сучасність*, 1/1986, стор. 114). Між його творами, які були конфісковані органами безпеки, знаходилося велике число перекладів саме з цих двох німецьких поетів. Чи їх знищено, а чи будуть вони колись віддані родині покійного — ніхто сьогодні не може сказати.

Стус висловлюється критично до слів "поезії", "поет". У "Двох словах читачеві" читаємо: "Ненавиджу слово «поезія». Поетом себе

не вважаю. Маю себе за людину, що пише вірші... І думка така: поет повинен бути людиною... Поет це людина. Насамперед... Якби було краще жити, я б віршів не писав, а — робив би коло землі." (стор. 20). Цьому переконанню, що поет мусить насамперед бути людиною, Стус остався вірним до кінця життя. Його поезія саме й тому так до нас промовляє, що ми в кожному рядкові відчуваємо людину, котра дає нам змогу переживати внутрішню боротьбу проти слабкості, розпуки й ненависти. Це, мабуть, тому, що ми розділяємо з ним біль розлуки з рідними, друзями, Україною, а також гіркоту усамітнення в здичавілім доквіллі. У кількох літературно-критичних нарисах, які знаходимо в збірнику, пізнаємо вимогливого автора, що виступає проти буденщини та опортунізму, цього так поширеного в радянській літературі явища, за яким вимагається від письменників оптимізму, лакування дійсності, за яким цензурним втручанням ломлять письменникам хребти і доводять їх до покірливості. Стус вимагав від письменника триматися реальних життєвих фактів і звертати увагу на сутність речей, а не на описування зовнішності. Високі вимоги Стуса й щодо інтелектуальності поезії. Він пише: "Ступінь інтелектуальності в поезії, це ступінь обізнаності з тим, про що поет пише, ступінь заглиблення в об'єкт, ступінь розуміння зв'язку цього об'єкта з кардинальними питаннями життя людини, народу, людства". ("Най будем ширі...", стор. 38). За приклад він ставить Бертольда Брехта, цього "мистця-революціонера", як висловлюється Василь Стус. Він був переконаний, що тільки поширення інтелектуального горизонту письменника, його обізнання зі світовою літературою, допоможе підняти рівень українського письменства.

Не менш цікаві суспільно-політичні погляди Василя Стуса в кінці 1960-их і половини 1970-их років. Ми їх можемо відтворити на підставі текстів, які надруковано в збірнику. Ці погляди не втратили до сьогодні своєї актуальності, коли цілий світ задивлений в процес "перебудови" та так звану "демократизацію" суспільства в СРСР. У відкритому листі до ЦК КПУ та КДБ при Раді міністрів УРСР з 1970-го року читаємо між іншим: "Потреба здорового діалогу все зростає. Необхідний референдум з багатьох питань. На жаль, здорове обговорення багатьох питань заборонене... Відсутність потрібного діалогу створює... ґрунт для перебільшення незгод, розбіжностей. Кожен із учасників мовчазної дискусії сприймається ніби через збільшувальне скло. Людина, що має іншу позицію, сприймається протилежною стороною за... ворога!" (стор. 58). Гостріше він висловлюється в самвидавному документі "Я обвинувачую" з 1975-го року, в якому він описує судовий процес проти нього з 1972-го року. "Мені приписали за

вину відсутність у моїй творчості клясового підходу, ту обставину, що я непартійний і позаспільковий літератор... що я стою на позиціях абстрактного гуманізму, і що в деяких моїх творах відбилася екзистенційна настроєність (проблематика). Таким чином злочинном вважається вже те, що людина має якісь інші, некомуністичні переконання. Цій людині просто заборонено існувати." (стор. 99). Одночасно він обвинувачує всесильний апарат КДБ, який перетворився в душолюбську організацію. Слід би сьогодні дослідити, як колишні судові "рецензенти" самвидавних творів засуджених наших поетів намагаються "перебудуватися". Між ними принаймні Ю. Збанацький та В. Козаченко. Саме завдяки цій безкомпромісовій поставі у відношенні до органів безпеки, котрі диктують радянському судові, як розправлятися з невігідними громадянами, Стус був засланий на Колимський півострів, в цю найсуворішу зону сибірського заслання взагалі. Все життя Стуса в мордовському таборі (1973-1977), як пише Михайло Хейфец у своїх *Українських силюетах*, було для нього безперервним ланцюгом знущань та репресій із завзятими пошуками за кожним записаним ним листком паперу; перебування в селищі Матросова в Магаданській області, в порівнянні з табором, це суцільне пекло серед аморальних, суспільно деформованих робітників копальні. Тільки 9 місяців Василь Стус зазнав дуже кучої волі в рідному Києві, від серпня 1979 до травня 1980, коли його знову арештують і засуджують як "небезпечного рецидивіста" на дальших 15 років позбавлення волі. В невеличкому табірному зошиті, що 1984 р. трапив на Захід, Стус пише: "Москва дала тутешній владі всі повноваження, і хто зберігає ілюзію, що якийсь же закон має регулювати наші стосунки з адміністрацією — дуже помиляється. Закон повного беззаконня — ось єдиний регулятор т. зв. взаємин" (стор. 115).

Навіть тут, в Кучіно, Стус намагається писати, однак останню його збірку *Птах душі* конфіскують. Цю втрату поет відчув, як він це писав до дружини літом 1985-го року, "як втрату дитини". Знаємо від друзів поета, що дружина звернулася останнім часом до властей повернути їй сконфісковані поетичні збірки.

Як бачимо з факсиміле на обгортці найобширнішої останньої збірки Стуса *Палімпсести (Сучасність, 1986)*, то самвидавні поетичні збірки Стуса для цього видання, що містить 457 поезій, були густо списані від краю до краю листка, і слід висловити глибоку подяку редакторові цієї збірки, Надії Світличній, за її подивугідну дешифрувальну працю.

Як український поет, Стус залишається в орбіті традицій Шевченка, якого він залюбки перефразовує та розвиває не одну Шевченкову думку. В обох поетів той самий гнів до пристосуванців

ченкову думку. В обох поетів той самий гнів до пристосуванців серед власного народу. Але ми знаходимо й Франківські нотки, коли читаємо в поезії "Чого ж ти ждеш? Скажи чого ти ждеш?" такі рядки: "І плачуть там, видушуючи з себе / сльозу навмисну, двос ворогів, / радіючи, що син той не любив / ні України, ні землі, ні неба..."

Під час заслання на Колимі Стус відчуває на кожному кроці тіні погиблих тут синів українського народу. В листі до Віри Вовк з 21-го березня 1977-го р. Стус згадує, що він там, де побував Михайло Драй-Хмара, і не тільки він один". Цю присутність дорогих серцю тіней поет відобразив у цілій низці віршів. Ось кілька рядків: "Навпроти графіка гори, / і сніг, і чорні сланці./ О хоч на мить заговори, / чиї лежать тут бранці. / Там за розпадом, за горбом — забутий паділ дикий, / чиїм розораний ребром, / чиїм продертий криком? І "Трени Чернишевського" слід читати в тому ж контексті: "Народе мій, коли тобі проститься / крик передсмертний і тяжка сльоза / розстріляних, замучених, забитих / по соловках, сибірах, магаданах..." (стор. 450).

У Стуса переважають поезії конвенційних форм, однак маємо також немало білих, вільних віршів. Дуже поширений в Стуса "анжамбемент", себто перетягнення речення в наступний рядок вірша, риса, притаманна особливо Рільке й поезії початку нашого століття. Його лексика багата на подільські та архаїчні вирази, він залюбки вживає ономастопеїчні прийоми — "ця прірва прикінця", "Я магма магми, голос болю болю", "Летить крилатолезо", повторення: "А тільки світ, тугим пойнятий гудом, / а тільки лет, що зветься творчим трудом, / а тільки клич: живи, але не жди..."

Василь Стус важко доступний любителям легкої лектури. Глибина його думки, краса його поетичного слова, багатство його образної мови відкривається тільки невеликому колу читачів, які, після знайомства з ним, вже не позбудуться його духовного полону.

Хоч збірник не зібрав ні всіх листів, ні всіх текстів поета, він, однак, допоможе багатьом краще зрозуміти цю виняткову постать української культури нашого століття.

МИСТЕЦТВО

ЧОМУ АРХИПЕНКО НЕ СТВОРИВ ПАМ'ЯТНИКА ШЕВЧЕНКОВІ У ВАШІНГТОНІ?

Святослав Гординський

У минулорічному числі *Сучасности* д-р Володимир Попович помістив цікаві та живо написані спогади про померлого тому два роки мистця Якова Гніздовського. Між іншим, Попович наводить думки Гніздовського про пам'ятник Шевченкові у Вашингтоні:

Гніздовський уважав, що пам'ятник повинен був робити Архипенко, який виявив навіть потрібне для цього бажання, але комітет так заплутав справу, що проєкт Архипенка не прийняли. А шкода, бо Архипенко створив би вартісний твір, який свідчив би про Шевченка і про Архипенка.

У київській *Літературній Україні* за 17 грудня 1987 р. була поміщена розмова співпрацівника цієї газети Миколи Мірошніченка з професором Гарвардського університету Григорієм Грабівичем "До материка рідної культури", у якій також було заторкнено авторство пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні:

Чи могли б ви трохи розповісти про пам'ятник Т. Г. Шевченкові у Вашингтоні та про його автора, скульптора Л. Молодожанина?

Знаєте, мені пощастило бути на відкритті того пам'ятника в 1961 році «насправді пам'ятник відкрито 1964 р. — прим. Ред.». Досі живо пригадується багатолюдна демонстрація пошани до нашого великого поета. Від того часу, на жаль, я не мав більше нагоди знову бачити цей пам'ятник. На мою думку, він напевно кращий від деяких інших стереотипних і статичних зображень Шевченка засобами скульптури. Та, як на моє зрозуміння Шевченка, той пам'ятник щодо естетичного виміру трохи таки передраMATизований. Українська громада у Вашингтоні, зокрема Товариство професіоналістів, ретельно піклується про пам'ятник, доглядає його.

Про Л. Молодожанина, на жаль, не можу багато сказати — не знаю аж так його творчості. У мене є дещо "еретична" думка: яка була можливість мати за автора цього пам'ятника О. Архипенка (а вона, кажуть, таки була), то краще б його залучили. Тоді українську культуру в столиці США представляв би не тільки Шевченко, а й О. Архипенко — видатний український мистець.

Я також уповні згідний з тим, що шкода, бо, як член Комітету пам'ятника Шевченкові (КПШ), я завжди вважав, що в цій

справі Архипенкові належалося першенство. Але комітет таки справді не міг прийняти Архипенкового проєкту — просто тому, що його ніколи не було.

Як тільки отримано з Вашингтону дозвіл поставити пам'ятник, а КПШ побачив, що потрібні для цього гроші будуть зібрані, почав шукати за проєктами пам'ятника. Голова КПШ проф. Роман Смаль-Стоцький був офіційно делегований відвідати Архипенка, обговорити справу проєкту і на місці такий платний проєкт замовити. Цей проєкт, після узгодження членами КПШ, мав бути представлений відповідному департаментові у Вашингтоні для затвердження. Але Архипенко вважав цей плян надто складним і запропонував (заки він почне шонебудь робити) підписати з ним формальну умову на цей пам'ятник: тоді він зробить три шкіци, з яких один мусить бути вибраний і здійснений. Багатократні спроби Смаль-Стоцького та інших членів КПШ намовити Архипенка змінити свої пляни показалися невдалими. Проти вимог Архипенка виступили предусім правники, які вказували на небезпеку зв'язуватися контрактом з уже 75-річним мистцем на створення речі, вигляду якої ніхто не знав, та ще за суму близько чверть мільйона доларів.

КПШ вирішив тоді більшістю голосів (у відношенні 7:3) влаштувати загальний міжукраїнський конкурс під наглядом українсько-американського журі в складі: Петро Андрусів, проф. Володимир Міяковський, Аполінарій Осадца, Антін Малюца і Улас Самчук з українського боку, і п'ять запропонованих Вашингтоном членів: Гілмор Д. Клерк, інженер-архітект з Вашингтону, колишній голова вашінгтонської Комісії мистецтв; Доналд де-Лу і Е. Поль Дженневейн видатні скульптори (останній — президент Американського товариства скульпторів); Роберт Б. Гейл, куратор малярства і скульптури Метрополітального музею в Нью-Йорку і д-р Еріе Лярсен, професор мистецтва Джорджтаунського університету у Вашингтоні. КПШ постановив запросити Архипенка взяти участь у тому конкурсі, на що він відповів, що ніколи в ніякому конкурсі участі небрав, бо він "сам для себе журі". Це була зрозуміла відповідь від мистця зі світовим іменем, але зовсім не реальна, бо ніякий пам'ятник у Вашингтоні не міг бути поставлений без апробації мистецької комісії, яка творила урядове журі американської столиці для кожного поставленого в ній монументу.

З присланих на конкурс 17 проєктів вищезгадане журі вибрало одностайно проєкт Леоніда Молодожанина з Вінніпегу (який підписує свої скульптури скорочено "Мол"), тоді в США ще мало відомого скульптора, але який, уже був членом Канадської Королівської Академії і мав за собою різні міжнародні відзначення. Архітектором, який допоміг оформити площу під пам'ятник, був професор

архітектури Мкгіллського університету Радослав Жук. Молодожанин виконав у нью-йоркській робітні високу на 14 стіп (4,2 м) фігуру Шевченка з глини, і відлив її в гіпсі та доглядав відливу в бронзі. Одночасно він доглядав вирізьблювання постаті Прометея в гранітній плиті вагою 20 тон, а після закінчення тих робіт, доглядав монтування цілого пам'ятника.

Який мій особистий погляд на цю справу?

Архипенко за свого життя не раз брався до зображення Шевченка в скульптурі та навіть писав про це. Згадую його першу працю з 1933 р., яку він створив після своєї виставки в павільйоні "Україна" на Світовій виставці прогресу в Чикаго. Та скульптура, що зображає поета на засланні, виконана на основі Шевченкових автопортретів, коли він запустив бороду, не здобула в нас популярності, хоч з погляду психологічного — це твір, безперечно, високомайстерний. Другий портрет, а властиво погруддя, Архипенко виконав під час війни для українського відділу в Парку народів у Клівленді. Тут Шевченко зображений, як він, підперши голову рукою, заглибився в задумі. Твір також високомистецький. В роках післявоєнних скульптор виконав кілька портретних голів Шевченка, між ними одну для невеликого пам'ятника на "Союзівці" в Кергонсоні штату Нью-Йорк. Скрізь у тих творах поет був зображений у дозрілому віці, з типовими для нього вусами. До речі, щодо ідеї чи поет має бути зображений з вусами, чи без них, Управа КПШ схилилася до того, щоб поет був зображений радше без вусів (в молодому віці), керуючись тим, що пам'ятник Шевченкові у Вінніпезі, виконаний Антоном Дараганом, був поставлений у сторіччя смерті поета, а вашінгтонський відзначав 150-річчя поетового народження, тому Шевченко повинен бути зображений молодим.

Архипенко мав бажання створити пам'ятник Шевченкові ще за своєї молодости. 1909 р. у Києві було оголошено конкурс на створення пам'ятника Шевченкові з нагоди 100-річного ювілею поета. Архипенко надіслав з Парижа листівку на адресу Об'єднаного комітету для збудування пам'ятника Шевченкові, в якій просить якнайшвидше повідомити його про умови конкурсу. В архівах комітету немає слідів дальшого розвитку участі Архипенка в конкурсі.

Те, що Архипенко вимагав від КПШ формального контракту ще перед тим, як він виконає будь-який проєкт, ніяк не значить, що мистцеві йшлося про якусь особливу матеріальну користь. Головною проблемою був час. З розмов з ним виходило, що для нього було б найзручніше мати контракт на пам'ятник і тоді виконати малий модель цілості, а тоді здати справу якійсь великій фірмі бронзи, яка механічно побільшить фігуру й займеться постав-

ленням пам'ятника без клопотів для нього самого. Річ бо була в тому, що тоді, на початку 1960-их рр., Архипенко був на вершку мистецької слави й матеріяльних успіхів. Після смерти дружини 1957 р., лікування якої, як він сам казав, "коштувало йому мільйони доларів", він міг повністю віддатися мистецтву. Він почав їздити по світі зі своїми успішними виставками. У 1960 р. у Ніцці, де він жив під час Першої світової війни, Архипенко відкрив у своїх французьких приятелів залишені перед виїздом до Америки гіпсові відливи своїх ранніх, від 1909 р., творів. Це був справжній скарб, бо гіпси дали змогу відливати нові автентичні бронзи з його молододі доби, які високо цінувалися на мистецькому ринку. Це дало теж змогу влаштувати нові ретроспективні виставки — в Німеччині, Швейцарії, Італії (Рим і Мілан). Ті виставки були справжніми тріумфами мистця. Особливо пригадую собі виставку в пишному римському Паляццо Барберіні у 1963 році. Архипенка приймали там так, як приймається королів і президентів держави. На виставці було понад 120 експонатів, у тому половина бронзи. Чудовий каталог нотує теж українські видання мистця, а у вступі цитується погляд автора цих рядків про фактори, які були вирішальні у творенні Архипенкового мистецтва. Сам Архипенко тоді, звичайно не вперше, спостеріг, що найбільше захоплення світової критики викликають його абстрактні чи пів-абстрактні твори, і сама думка про те, що він мав тоді братися до якогось реалістичного твору, мусіла його психічно жახати. Абстрактного Шевченка, наприклад, на подобу створення саме в тому часі "Царя Соломона", український загал не прийняв би. Так само не прийняв би такого пам'ятника американський уряд, який дав дозвіл на спорудження "статуї українського поета і національного провідника Тараса Шевченка" з умовою, що "рисунок і пляни для тієї статуї мають бути подані на затвердження Комісією мистецтв і Державною столичною комісією плянування" (Закон 86-749, 1960 р.).

Ті комісії мали завдання дбати, щоб усі такі спорудження відповідали виробленому в столиці США клясичному стандартowi; тож і годі собі уявити, щоб тут зроблено яхесь відхилення від нього, ше й до того в ситуації, коли ніякого проекту не було. Все це були основні причини, які ставили перед Архипенком проблему: роздвоюватися — чи ні. А це були кінцеві роки його життя, коли то він сам почав уже спішитися, щоб залишити по собі якийсь монументальний твір, який був би синтезою його творчих пошуків. Таким твором був саме згаданий "Соломон", статуя, що сьогодні стоїть на ґрунті Пенсільванського університету в Філядельфії (див.: Богдан Певний. "Селективним оком", *Сучасність*, жовтень 1985). Як відомо, Архипенко помер 25 лютого 1964 р., чотири місяці перед

Архипенко у Вінніпезі 1962 р. з нагоди його виставки
в Мистецькій галерії міста.

Стоять з ліва: архітект Радослав Жуқ, скульптори Роман Коваль,
Леонід Молодожанин, Олександр Архипенко
і мистець Святослав Гординський.

відкриттям вашінгтонського пам'ятника Шевченкові, що відбулося
27 червня того ж року.

ЩЕ ПРО ВІДНОВЛЕННЯ УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ В КИЄВІ

Богдан Певний

Ще недавно, бо на початку тридцятих років біжучого сторіччя, Київ міг гордитися, між іншими дрібнішими пам'ятками архітектури середньовіччя, трьома монументальними спорудами: собором св. Софії (1037 р.), Успенським собором Печерської лаври (1078 р.) та собором Золотоверхого Михайлівського монастиря (1108-1113 рр.). Так сталося, що святкування тисячоліття свого хрищення Київ зустрічає всього одною з них.

Яка безмежна і болюча шкода не тільки для українського народу, але для цілої світової культури!

Як загально відомо, уцілів лише чудом собор св. Софії; дві інші безцінні пам'ятки були поварварськи зруйновані комуністичним режимом вже у наш час — перша 1941 р., а друга 1934 р.

Довідавшись про почате 1986 р. відновлення зруйнованого Успенського собору і виниклі з ним труднощі та розбіжності думок не тільки щодо самого відновлення і його метод, але також чергування пріоритетів, я дещо з цього переповів у своїй статті "З радістю журба обнялася" (*Сучасність*, червень 1987). Я перконаний, що наших читачів, так як мене, турбує дальша доля собору і його відновлення.

Не буду тут повторювати історії виникнення собору, його бурхли-

Гетьман Богдан Хмельницький.
Фреска в Успенському соборі в Києві.

(Знищена 1941 р.)

вого і багатого на долю і недолю існування, ані обставин його загибелі. Про це існують багатющі джерела, а в крайньому разі читач, якщо він цього забажає, може звернутися хоч би до згаданої моєї статті. Натомість постараюся зупинити увагу на нових відомостях про події, які виникли протягом останнього року. Звичайно, для зібрання відповідних інформацій, найпростіше було б поїхати до Києва і там на місці довідатися про все, провести розмови з людьми, відповідальними за відновлення собору, вислухати різні погляди і бажання. Однак в нашу добу, яку дехто називає "добою комунікації", коли так багато говориться про "гласність" і "перестройку", ці самозрозумілі та нормальні речі ще недосяжні. Тому доводиться задовольнитися розповідями, що появились в радянській пресі, зокрема в *Робітничій газеті*, таких авторитетів як А. Антонюк, директор інституту "Укрпроєктреставрація" Держбуду УРСР, до відомства якого належить відновлення собору; О. Граужіса, головного архітектора проєкту відновлення собору; Ю. Кибальника, директора Києво-Печерського заповідника; Г. Логвина, доктора мистецтвознавства; О. Силина, архітектора і члена консультативних комісій щодо відновлення собору; О. Ситкарьової, головного архітектора Києво-Печерського заповідника; П. Толочка, доктора історичних наук і завідуючого відділом археології Києва Інституту археології АН УРСР; П. Тронька, академіка АН УРСР і голови правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, а також В. Потресова, спеціального кореспондента московського журналу *Огонек*, що його редагує український поет В. Коротич та О. Седика, співробітника газети *Культура і життя*. Користуватимемось також ранішими відомостями з *Літературної України*.

Довідуємось, що під сучасну пору припинено відновлення собору, а натомість доручено провести додаткові дослідження. Також недавно почато широке прилюдне обговорення проєкту і він був виставлений для загального огляду в Києво-Печерському заповіднику. Причиною цьому були розбіжності в поглядах спеціалістів на спроби відновлення собору, натраплення на поховання під час експериментальних робіт і загальний стан цілої Києво-Печерської лаври.

Постараюся розглянути окремо кожен з причин.

Передумова: дотримуватися Венеційської хартії реставраторів.

Недавно, під час розкопок серед руїн собору, археологи натрапили на саперний кабель, що, здавалося, вів у підземні ходи. Розкопки припинено і викликано саперів — військових спеціалістів

від вибухових матеріалів. Здогадувалися, що кабель може вести до заложеної у час війни вибухівки, такої якою було тоді підірвано собор. Тривога виявилася зайвою, одначе наявність можливості подібного випадку підсилила сумніви щодо дбайливості проведених дослідів.

Про цю подію з обуренням повідомляє у статті "Розкоп" О. Седик, співробітник київської газети *Культура і життя*, вказуючи на недостатність робіт, проведених археологами та іншими дослідниками.¹ Зацікавлений подією, він рішив на власні очі оглянути фундаменти собору. Забезпечившись для цього відповідним одягом, шоломом і ліхтарем, проліз вузьким розкопом у підземелля руїн собору.

Опинившись у підземеллі та огледівшись, завмер. Цим разом не тому, що натрапив на саперний кабель — під фундаментами він побачив три зруйновані поховання із залишками трун. Зосередившись, звернув увагу на те, що ні в одному з них не було черепів, всі кістки були перемішані. Це говорило про те, що тут уже побували "шукачі скарбів", а правдоподібність здогаду підтверджували всілякі написи крейдою на стінах. Що і якою мовою було написане — О. Седик промовчує. Його опанувало обурення і жаль, тому що завчасу проведеної детальні дослідження могли дати значний матеріал для вчених. Тим більше, що під собором права бути похованим удостоювалися лише найвидатніші особи.

Чиї поховання бачив О. Седик — невідомо. Відомо лише те, що в 1893 р., коли проводився капітальний ремонт собору під керівництвом архітектора В. Ніколаєва і прокладалися підземні галерії для чавунних труб опалення, всі особливості споруди були враховані. Підземна траса галерій тягнеться з півночі на південь — від собору до Трапезної церкви. Збудована вона з цегли з склепінчастим перекриттям, що добре збереглося.

Оглянувши склепіння підземних ходів, О. Седик переконався, що давні фундаменти, кладені з валунів уперемішку з плінфою і цемянкою, спираються на галерії 19 ст. і створюють єдину конструктивну систему, яка колись забезпечувала стійкість споруди. Галеріями можна потрапити у три підземні залі, які нині засипані та потребують дослідження.

Такий, досить побіжний, огляд підземних ходів виявив кричущі факти і породив ряд питань. Щоб дати на них відповідь, на думку О. Седика, обов'язково звернутися до *Венеційської хартії реставраторів*. В ній говориться, що перед тим, як розпочати будь-які роботи на історичній пам'ятці, необхідно провести детальне архітектурно-археологічне дослідження. При чому глибина досліджень повинна бути такою, щоб не залишилося найменших сумнівів у правильності прийнятих рішень, які обов'язково повинні бути колегіяльними й з

Сучасний вигляд руїн Успенського собору.
(Фото О. Галицького, 1987 р.)

залученням фахівців відповідного профілю. Тільки дотримання цих умов виключає помилки, які можуть зашкодити історичній пам'ятці.

У даному випадку закрадається сумнів, чи дотримувалися належної методики дослідники собору? Ознайомившись з проєктними матеріалами, що знаходяться у заповіднику, О. Седик переконався, що проєктні пропозиції відбудови собору були зроблені нашвидкоруч, а вичерпні археологічні дослідження не були проведені.

О. Седик не один, який ставить під сумнів належне дослідження залишок собору. Н. Юрченко вмістила в *Робітничій газеті* статтю "Чиє плече надійніше?",² у якій зібрала погляди тих, що мають безпосередній зв'язок з відновою собору, або беруть у ній участь.

Зі спільної заяви П. Тронька, Г. Логвина і О. Силина довідуємося, що Науково-методична рада Міністерства культури СРСР і Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, як ініціатор відновлення собору, визначили ряд неодмінних умов, які мали стати програмою проєктування і які були паралельні до *Венеціанської хартії реставраторів*. За основу було взято відновлення історичної пам'ятки без жодних втрат її решток і оточення. Особливо ретельно належало вивчити стан стародавніх фундаментів.

У цій самій статті, але окремо, П. Толочко говорить, що в Києво-Печерському заповіднику було створено постійно діючу археологічну експедицію, очолювану В. Харламовим, яка міститься в заповіднику і веде пляномірні дослідження. Тут він також частинно виводить оправдання свого вибору методи відновлення собору зі здогаду, що поховання навколо собору розташовані поруч з фундаментами, а під ними їх немає. Рекомендований П. Толочком метод передбачає пронизання палями центральних ліній фундаментів, про що буде мова далі. Відкриття поховань під фундаментами захитало логіку Толочкової рекомендації.

Ще в січні 1986 р. розпочато підготовчі та експериментальні роботи і статичні випробування, потрібні для утвердження доцільності вибору рекомендованої пальової основи для відбудови собору. За будівельними нормами і правилами їх необхідно провадити поруч із спорудою. Це для того, щоб уточнити діаметр і довжину паль і їх несучу здатність. Біля фундаментів західнього фасаду було виділено майданчик і забито тридцять експериментальних паль діаметром п'ятдесят і вісімдесят сантиметрів на глибину дев'ятнадцять і тридцять метрів. Під час цих експериментальних робіт натраплено на поховання, у наслідок чого надійшла заборона на даліше ведення робіт.

Успенський собор Печерської лаври перед взірванням 1941 р.
і його залишки перед розчищенням румовища 1947 р.

До питання відсутності досвіду в архітектора.

Обговорюючи події довкола відновлення собору, П. Тронько, Г. Логвин і О. Силин бачать велику похибку в тому, що хоч комплекс досліджень був доручений інститутіві "Укрпроектреставрація", в якому хоч і працюють відомі спеціалісти, однак дійсне проектування було віддано групі недосвідчених архітекторів на чолі з О. Граужісом, котрий сам не має досвіду у відновлюванні стародавніх споруд. При чому без відповідного затвердження встановленого порядку повного проєкту розпочато підготовчі та експериментальні роботи.

В обороні правильності свого рішення А. Антонюк, який назначив О. Граужіса на цю відповідальну посаду, вказує, що О. Граужіс працює в інституті вже шістнадцятий рік і є керівником майстерні. Щодо досвіду, то за ним відновлення оборонного монастиря 14-18 ст. у селі Зимне Волинської області, Лівадського палацу і будинку Чехова в Ялті, фортеці Єні-Кале в Керчі, Преображенського собору в Білій Церкві, Миколаївського костюлу Городецького, переробленого на Республіканський будинок органної і камерної музики в Києві та інших пам'яток. Зараз відновлюється під керівництвом О. Граужіса будинок київського Державного академічного театру опери та балету імені Т. Г. Шевченка.

Досвід О. Граужіса, поданий А. Антонюком, був би цілком задовільний, якщо не було б заперечуючих свідчень тих, що з близька знайомі з його відновами. Справа тут не в кількості, а в якості. Працівники згаданого театру опери і балету, який відновлює О. Граужіс та київського Державного дитячого музичного театру Б. Фесюк, О. Мокану, М. Мадоян, Ю. Шпір, О. Титаренко і О. Левченко в листі до редакції газети *Літературна Україна*³ звертають увагу на цілий ряд недоліків у працях проведених під керівництвом О. Граужіса — починаючи від невластивого поєднання кольорів і недотримання стильових ознак до невдалого розміщення інтер'єру і втрати акустичних прикмет. Вони дивуються, що О. Граужісові довірено реставрацію такої визначної пам'ятки, якою є Успенський собор. Ще більше їх здивувало, коли довідалися про методи, якими передбачено відновляти собор. Вони пишуть, що кожній людині мусить бути відомо, що відновлення методом повного знищення оригіналу й створення копії — недопустиме. Тим більше, коли здійснювати його без готового і затвердженого проєкту.

Здається, тут слід би пригадати переваги і недостачі різних проєктів відновлення собору.

Відновлення з полегшених матеріалів.

П. Тронько, Г. Логвин і О. Силин згадують, що ще в 1982 р. Науково-дослідний інститут будівельних конструкцій Держбуду СРСР (НДІБК), після дослідів усередині собору, зробив висновок про можливість використання значної частини уцілілих фундаментів собору без їх підсилення, за винятком окремих місць. На початку 1986 р. НДІБК підтвердив і доповнив ці висновки з передумовою, що можливого підсилення і змін потребують тільки фундаменти в епіцентрі вибуху. П. Тронько, Г. Логвин і О. Силин, так як і Українське товариство охорони пам'яток історії та культури вважають, що розробляючи пляни, надалі треба керуватися тими висновками. Причому треба зробити водозахисні заходи, а наземну частину відновленого собору максимально полегшити, відтворюючи його з сучасних матеріалів і з допомогою методів сучасної будівельної техніки. На їхню думку немає ніякої потреби відновлювати стародавні конструкції, оскільки всі ці поверхні будуть вкриті тинком і їх не буде видно. Відтворення архітектурного образу і застосування сучасних прогресивних матеріалів і конструкцій зменшать навантаження фундаментів.

Переходячи від теорії до практичного будівництва, А. Антонюк пише, що автори проєкту запропонували стіни собору викласти з порожнистої цегли, застосовуючи колодязне мурування; склепіння зробити не цегляним, як раніше, а залізобетонним. Таким чином будівля буде три рази легшою і не втратить своєї монументальності.

Працівники НДІБК ставлять риторичні питання, чи позначиться хоч якоюсь мірою на естетичному сприйнятті споруди і емоційному враженні, яке вона справляє, та обставина, що у внутрішній частині цегляного мурування стін, схованій від очей як іззовні, так і зсередини, буде вміщений сталевий каркас? Або те, що куполи і склепіння будуть зведені не з цегляного мурування, а на основі ажурно-металевої конструкції, з підвішеною до неї стелею?

П. Толочко незгідний з таким розвитком планування. Він зазначає, що коли збудувати собор з полегшених матеріалів, то це значить, що у центрі заповідника стоятиме фактично макет.

Він категорично проти такого рішення — пам'ятка, якій стояти віки повинна бути відновлена з тих матеріалів, з яких вона була збудована. Храм повинен зберегти свою монументальність — бутафорії тут не місце. На виїзному засіданні науково-методичної ради Міністерства культури СРСР, яке відбулося в 1984 р., більшість спеціалістів висловилося проти полегшеного варіанту.

А. Антонюк пише, що перед ними стояло непросте інженерне завдання: на напівзруйнованих фундаментах поставити велику і важку споруду. Треба було врахувати складні інженерно-геологічні

умови, адже заповідник стоїть на лесових ґрунтах. Намокаючи, вони втрачають свою несучу здатність. Перш ніж прийняти рішення, спеціалісти інституту "Укрпроектреставрація" зробили розрахунки стрічкових фундаментів. Виявилось, що загальне осідання фундаментів і різниця осідань окремих частин споруди перевищують будівельні норми.

Що являє собою підсилення з допомогою двосторонніх залізобетонних банкет? — запитує П. Толочко і пояснює, що для їх влаштування треба відкопати собор по всьому периметру на півтора метра з кожного боку. Фундаменти будуть одягнені в залізобетонну сорочку; їх ніхто більше не побачить; весь культурний шар навколо собору буде втрачений, та ще при цьому треба буде будувати собор з полегшених матеріалів.

Відновлення собору з полегшених матеріалів створює ще одне обмеження — собор буде тяжко, а то і неможливо відтворити у вигляді візантійської будівлі, яким він був за княжих часів. Полегшені матеріали обов'язково треба буде закрити тинком з ліпленими оздобами доби козацького бароко.

Проект пальової основи.

Після розгляду наявних можливостей будови фундаментів собору, був розроблений інститутом "Укрпроектреставрація" проєкт закріплення фундаментів на пальовій основі. Як я вже згадував раніше, цей варіант передбачає забивання паль крізь центральні лінії старовинних фундаментів. Палі повинні протаранити на десятки метрів ґрунт під собором. Запроектовано застосувати буронабивні та буроін'єкційні палі, виконавши це методом сухого буріння.

Для влаштування буронабивних паль має бути пробурено 152 свердловини і 115 свердловин для буроін'єкційних паль.

П. Толочко пояснює, що пройшовши палями крізь фундаменти, буде можливість зберегти їх для майбутніх досліджень. З втратою частини фундаментів, на думку П. Толочка, треба примиритися — адже будь-яка реставрація зв'язана з втратою старого матеріалу. Придумати такий варіант, щоб зовсім не зачепити собору, неможливо. Звівши всі "за" і "проти", треба вибрати найбільш оптимальний.

Раніше згаданий О. Седик у своїй статті "Розкоп" приходять до висновку, що тим часом ні "Укрпроектреставрація", ні археологи, ні будівельники не готові успішно провести відновлення собору. Він радить прислухатися до цього висновку, щоб не загубити назавжди

автентичні рештки унікальної споруди. Тому спираючися на *Венеціянську хартію реставраторів*, яка вважає консерваційні роботи на пам'ятках найбільше цінними, відновити те, що вже було зроблено реставраторами, і експонувати залишки собору в такому вигляді, в якому вони дійшли до нас.

Розбіжність не тільки в способі відновлення.

Приблизно за місяць після публікації статті Н. Юрченко "Чиє плече надійніше?", ця сама *Робітничка газета* вмістила "Резонанс"⁴ на неї, де ряд читачів висловили свої думки щодо відновлення собору.

В. Богданов (Дружба Сумської області) закликає працювати разом, а не підставляти одне одному ногу, сперечатися і скубати одне одного за чуби, а Р. Данилюк (Торез Донецької області) згідний докинути свій карбованець, якщо не вистачає грошей і їх прийдеться поповнити за рахунок добровільних внесків від населення.

Але є й такі, що віднову собору вважають за нерозумну і не господарську. А. Овчаренко з Кременчука добачає в соборі пам'ятку багатіїв і експлуататорів, котрі будували розкішні храми і палати на кістках і крові народу. Він думає, що набагато краще і корисніше було б, якби ці мільйони карбованців, котрі нередбачено викинути на відновлення пам'ятки, направити на будівництво помешкань, шкіл, лікарень, дитячих садочків, яких так потрібно. Він закликає тих, що не згодні з його думкою спитати народ, що для нього краще — квартири чи собор?

Знайомлючися з суперечкою на сторінках радянської преси про відновлення собору, мимоволі витворюється настороження до головного архітектора О. Граужіса. Тому несподіванкою була його вдумлива відповідь Овчаренкові "Щоб не бідніла душа", вміщена поруч з листом у згаданому "Резонансі". Він відповідає, що у випадку, такому як відновлення Успенського собору, не може бути двох інших думок — так, треба будувати квартири, але треба також берегти пам'ятки культури як найбільшу дорожчизну суспільства. Хоч О. Граужіс вперто повторює офіційну версію, що німецькі окупанти, а не комуністи заклали вибухівки під собор восени 1941 р., то все таки він правдиво вказує на те, що ті, хто знищив собор, хотіли не тільки зруйнувати цей чудовий твір, але руйнуючи пам'ятку позбавити Україну пам'яті про минуле, позбавити її своєї історії.

Враховуючи відношення комуністичного режиму до відновлення собору, він пояснює, що не самі церковники і феодалі споруджували храми і палаци, а вони є вислідом праці рук і хисту народних

умільців і тому пам'ятки насамперед треба сприймати як твори людського генія. Шанобливе ставлення до пам'яток старовини виховує, а байдужість може недоброю луною озватися в майбутньому. У своєму листі О. Граужіс зупиняється на численних моментах історії собору, яка йому нагадує історію українського народу.

Але найбільше хвилює не розбіжність у поглядах спеціалістів на способи відновлення собору, а загальний стан Києво-Печерської лаври. Ще в кінці 1987 р. Н. Юрченко в статті "Провали і аврари", опублікованій у *Робітничій газеті*,⁵ писала, що через занедбаність підземного господарства заповідника під загрозою опинились унікальні наземні споруди. Вона навела численні факти — у провалах у Митрополичному саду і біля Успенського собору зникли дорослі дерева; біля Троїцької надбрамної церкви тріснула і почала осідати кріпосна стіна; в 1984 р., в п'ятдесятьох метрах від руїн собору, провалився трактор; у серпні 1985 р., в двадцятьох метрах від нього осіли бетонні плити під якими виявлено провал площею 30 квадратних метрів; у червні 1986 р., на тому ж самому місці, знову було виявлено провал у 20 квадратних метрів тощо.

Згаданий на початку цієї статті В. Потресов, спеціальний кореспондент московського *Огонька*, відвідавши Лавру опублікував у своєму журналі велику статтю "КПЗ в Лаврі", яку починає заувагою, що вже саме користування в методичних опрацюваннях скороченням "КПЗ", тобто називання Києво-Печерської лаври звульгаризованою абривіатурою, вказує на бездуховність, яка тут здобула перемогу. Він дивується, як міг приліпитися до пам'ятки "казенний", канцелярський термін, як бюрократичне крутіство, безпорадність у своїм найгіршій прояві, намагаються стерти з Лаври пам'ять про славу історію рідної землі, про великі вчинки наших предків. Він розказує, що коли пройти темні склепіння Троїцької надбрамної церкви, що відділяють простір Лаври від шумної київської вулиці, в очах рябіє від золота куполів; відреставровані недавно келії соборних старців тішає недоторкеною білиною. Це перше враження від "парадного фасади" цілком вводить у блуд відвідувача, неознаюменого з правдивим станом пам'ятки.

Дальше В. Потресов розказує, як жахливо занедбані 24 гектари, на яких міститься цей "Державний історично-культурний заповідник" — свіжі тріщини і потоки на стінах старовинних будов; закопчені, втративши початкове призначення будови, опутані, як зміюками, трубами повітроходів тощо. У ще страшнішому становищі перебувають славні печери — зі стель струмками тече вода; почали розвалюватися кам'яні склепіння; непролазний бруд, звалища незрозуміло звідкіля взятого побутового сміття.

У розмові з В. Потресовим директор Києво-Печерського заповідника Ю. Кибальник нарікав, що більшість збережених історичних реліквій лежить у сховищах, бо на виставки немає відповідних приміщень. Він пояснює, що хоч на території заповідника є музеї і заклади культурного призначення, то все таки велику частину приміщень займають установи, які не мають ніякого відношення до історії чи культури. Це, наприклад, бюро "Укрнафта", Інститут мікробіології та вірусології, Обчислювальний центр Міністерства фінансів УРСР, майстерні "Укркультмонтаж", які виготовляють сценічне та інше устаткування, спеціальний гараж автотранспортного підприємства відразу поруч церкви Спаса на Берестові та інші.

Але занедбане і невідповідне господарство це тільки один бік справи. Другий, який вимагає негайної дії, це саме геологічна структура лаврських схилів. Вони складаються з крихких гірських порід — піщаника, білих сипучих пісків, а в основі — могутній шар синьої глини. Наземні споруди стоять на лесових ґрунтах, які характеризуються значною водопроникливістю.

Н. Юрченко порівнює лесовий ґрунт з куснем цукру, що коли сухо, то все гаразд, але коли з'явиться вода, то лес ушільніюється, осідає і в ньому виникають порожнини. Вологість, намочивши лес, дістається до глини, яка, як відомо, слизька. Беручи до уваги нахилення материкової плити, величезні маси ґрунту котяться вниз. У Києві це траплялося неоднаразово. Запобігти цьому можна тільки впорядкувавши стік води.

Як запобігали цьому лихові у давнину — аджеж добігає вже тисяча літ від того часу, як зайшов до печери Іларіон і зробив її святим пристановищем?

В. Потресов пояснює, що в давнину Лавру від зсування здержували хитромудрі гидрогеологічні розрахунки і праця монахів. Складні системи водопроводів не давали воді проникнути в глибину горбу. Колодязі Антонія і Феодосія скидали зайву вологість під водоносну верству; особливі ґатунки виноградів підтримували потрібне зволоження; підпірна стінка де-Боскета захищала печери від осідання.

Тепер система водопроводів зіпсута, колодязі засипані. Давно вже немає садів і виноградників, валяться підпірні стінки. Стікання залишків багаточисленних підприємств, тут розташованих, обов'язково потрапляють у горб. Десь, щось, увесь час проривається, тече, крапас. Територія заповідника перекопана, розорена, витоптана, тому вологість у тих заглибинах і вибоїнах постійна.

У голосі наукового співробітника Е. Вороцової чути благання — обов'язково потрібні негайні заходи для рятування Лаври, інакше

загине, і це дуже скоро! По-справжньому печери невивчені, їхній стан, а також стан експонатів і мумій, які там знаходяться, тільки погіршується. Монахи закривали печери у вогкі дні, тепер вони відкриті цілий рік. Тому відмокають стіни, течуть стелі, гинуть мумії.

Що буде даліше?

Обіцянки, обіцянки...

Н. Юрченко пише, що вона звернулася до головного архітектора Києво-Печерського заповідника О. Ситкарьової з питанням про пляни праці на недалеке майбутнє. Ситкарьова розповіла, що "Київпроект" розробив генеральний плян розвитку заповідника до 2000 р. Оскільки прийнято рішення про відновлення Успенського собору, деякі роботи намічено виконати до 1990 р. Щоб надалі не розкопувати територію, передбачається прокласти прохідний колектор, у який будуть укладені мережі тепло- і електропостачання, виконати вертикальне плянування території: у необхідних місцях зняти, підсипати або вирівняти ґрунт, щоб впорядкувати поверхневий водостік. На думку дирекції заповідника, сьогодні багато споруд потребують підсилення фундаментів, і відновлення Успенського собору на палях позбавить його від необхідности рятування в майбутньому.

Таку картину ми маємо сьогодні. Роботи тимчасово припинені, рекомендовано провести додаткові дослідження, розробити проєкт ретельного водозахисту. Що з того всього буде проведено в життя — тяжко сказати.

Знаючи радянську дійсність, турбуємося дальшою долею собору, а турбуватись є чим. Коли порівняти світлини руїн собору, зроблені в 1940 і 1950 рр., з сучасними світлинами, то упадає в очі те, як мало уціліло з руїн до сьогоднішнього дня. З румовища, що мало ще величезну історичну та наукову вартість, після розчищення і так званої "реставрації", залишилася лише одна оголена стіна та бічна баня. Більшу частину румовища вивезли на звалища або вжили для реставрації інших споруд. Усе інше скинули у водозливні колодязі та штольні. Сьогодні всі так дуже зайняті дискусією про збереження фундаментів собору, що ніхто не згадує, яка доля чекає осиротілі залишки автентичної стіни бані. Невже вони засуджені на загладу?

1. О. Сердик, "Розкоп", *Культура і життя*, (Київ), 5 липня 1987.

2. Н. Юрченко, "Чиє плече надійніше?", *Робітнича газета* (Київ), 1 квітня 1987.

3. Б. Фесюк, О. Мокану, М. Мадоян, Ю. Шпір, О. Титаренко та О. Левченко, "Збережемо красу для нащадків!", *Літературна газета* (Київ), 16 квітня 1987.

4. "Резонанс", *Робітнича газета* (Київ), 11 червня 1987.

5. Н. Юрченко, "Провали і аврали", *Робітнича газета* (Київ), 4 листопада 1986.

АНДРОПОВ І НЕРОСІЙСЬКІ НАЦІЇ — СТАВЛЕННЯ ТА ПОЛІТИКА

Ілля Земцов

На початку 1983 р. я дозволив собі закінчити свою (першу) книжку про Андропова такою фразою: "Країна Андропова йде назустріч своєму 1984 — хотілося би вірити все ж таки, неорвелівському року".

За рік визначилося: Росія тим часом увійшла в орвелівський рік (хронологічно та духово), але прийшла до нього без Андропова. Важливо, що й не так, як це бачилося (та й хотілося) Андропову.

Андропов відійшов у минуле. Його політику та соціальну діяльність (у тому числі і стосовно до неросійських народностей) віднині можливо розглядати та пояснювати тільки в історичній ретроспективі. Тоді перед нами виявляються й визначаються 3 різні ракурси пізнання: вивчення національної політики Андропова перед його приходом до влади, що якоюсь мірою зумовило його утвердження при владі; національні проєкти, які тільки починали реалізовувати, та пляни, які не здійснилися. Така симбіоза дослідження — річ ризикована (другої, однак, не дано), бо вона створює можливість (та загрозу) соціальної матеріалізації ідей Андропова, від яких він, можливо, відмовився б і сам, якби був при владі довший час. Або ж відмовитися від них його примусила б система, яка привела його до влади та затримала при владі. Ось чому я спробую — наскільки це можливо — відокремити факти політичної діяльності Андропова від його задумів та проєктів, а гіпотези, що впливали з характеру його світогляду, від чуток і спекуляцій, якими було так щедро заповнено недовге, але динамічне правління Андропова.

Людина, яка спробує увявити собі Радянський Союз на початку 1960-их років, не може не відчувати здивовання мішаного з розгубленістю — вона побачить (що зовсім не відповідає комуністичним традиціям) захопливий політичний сценарій — боротьби за владу в Кремлі, гостру та драматичну. Вона охопила все різноманітне та суперечне життя в Союзі, вперше за багато років порушила громадську думку, відбилася в літературі та мистецтві, що зовсім не в дусі соціалістичного реалізму.

У самому Політбюрі та в Секретаріаті ЦК КПРС створилися 3 протилежні групи, які віддзеркалили розподіл сил у боротьбі за

спадщину Брежньєва. Одна з них — андроповська. Власне кажучи, вона переслідувала ті ж самі інтереси, що й дві інші — Сулова та Черненко: захоплення всієї влади, або в разі невдачі участь у розподілі влади. Але існувала й різниця. Група Андропова, особливо під час її становлення та оформлення, підкреслювала та виставляла свій російський національний характер і навіть склад. Саме в цей час Андропов через апарат КГБ інспірує в суспільну свідомість переконання, що майже 250 років російською державою керували чужинці: майже 2 століття Петра I німці з російської династії Романових, а потім, після кількох місяців безвладдя лютевої революції, 65 років комуністичні правителі з неросійською — частково або повністю — кров'ю: Ленін, Сталін, Хрушов, Брежньєв.

У виступах Андропова того часу спостерігається відновлення (частково поховане за Хрушова) концепції "старшого брата"; боротьба його за владу, а потім утвердження при владі послужило для її обґрунтування зручним та вигідним приводом.¹

Знову оживає та насаджується в суспільній свідомості ідея національної ієрархії: всі народи в Радянському Союзі рівні, але найрівніший серед них — російський. Він же, російський народ, найсвідоміший з класового погляду (найреволюційніший, найсамовідданіший, найпрацелюбніший і т. под.) Помпезно, часто в сюрреалістичному дусі й в містичному забарвленні на тлі глибокого історичного минулого, розгортається пропаганда його національної винятковості.

Відповідно до номенклатурного регламенту найпалкіше (нерідко несамовито) захищають теорію "старшого брата" партійні працівники з соціально близьких до Андропова.

Гейдар Алієв, перший секретар компартії Азербайджану, заявив — і до цієї думки він постійно повертався — що ренесанс та відродження (його ніколи не бентежила тавтологія цих понять) Азербайджану зробилися можливі тільки завдяки благородному впливові та допомозі російського народу. Виявилось, що в узбеків (як і в усіх інших народів) є старший брат — російський народ; про це говорив і також неодноразово керівник компартії Узбекистану Рашидов. Але найквітчастіше зумів сказати Шеварднадзе, правитель Грузії: "Грузію звать соняшним краєм". Він зробив павзу та пояснив — "але справжнє сонце для нас піднялося не на сході, а на півночі — в Росії".²

У такому контексті власні думки Андропова про пріоритет російського народу аж ніяк не здаються надмірними. "Народи нашої країни звертаються з особливими словами вдячності до російського народу. Без його безкорисної братської допомоги були б неможливі теперішні досягнення ні в одній з республік."³

Можна зазначити: звеличення російського народу данина,

пошана, яку віддавали всі радянські керівники. Брежнєв, наприклад, так говорив про російський народ: "Його революційна енергія, самовідданість, працелюбність, глибокий інтернаціоналізм здобули йому ширю повагу всіх народів нашої соціалістичної Батьківщини".⁴ Але історичну легітимацію домінування російського народу Андропова, на відміну від Брежнєва, старався підкріпити конкретними справами, хоч далеко не такими радикальними, як Сталін. Він не мав задумів переселення народів. Але розглядав і плянував розчинення радянських народностей у російському народі (офіційно говорилося — "в радянському народі").

Національну політику Андропова (повторюю, можливо навіть, не так політику дії, скільки політику ідей — смерть не дозволила реалізувати багато з того, що він задумав) не можна зрозуміти, а тим більш оцінити тільки за матеріялами, що були надруковані в радянській пресі. Тому в деяких випадках наші думки та висновки базуються на матеріялах різних соціологічних досліджень — опитуваннях, інтерв'ю, які не завжди є достатньо репрезентативні, але, як правило, вони заслуговують на довіря та повагу.⁵ І ось як у них і через них виявляється ставлення й політика Андропова до неросійських народів.

Після приходу Андропова до влади робиться спроба повністю вилучити з офіційних документів поняття "національна республіка". Проте, й перед Андроповим це визначення також було не дуже популярне, тому воно рідко зустрічалося на сторінках преси. Але за Андропова спеціально було видано постанову (грудень 1982 р. і початок 1983 р.)⁶ — іменувати "національні республіки" "союзними республіками". І це, як виявилось, було не просто нове семантичне визначення, а нова політична доктрина. Визначалася мета — витравити з суспільної свідомості поняття союзної республіки, як національної республіки й розглядати республіку головним чином (а в майбутньому — тільки) як одну з адміністративних і територіальних одиниць держави — за аналогією з краєм, областю, округом, районом.

Андропов при цьому розумів, що декретуванням національну свідомість не змінити. Потрібні були конкретні та практичні дії. Вони, між іншим, вже мали місце в минулому — перед Андроповим: на протязі майже 70 років радянського режиму питома вага корінного населення в усіх республіках Радянського Союзу різко зменшилася в наслідок політики колонізації та асиміляції. Метою Андропова було перетворити основні нації союзних республік (поперше мусульманські, а потім прибалтицькі) в національну меншість, як це було зроблено у Казахстані, й як успішно проводилося в Латвії та Азербайджані. У Казахстані на протязі післявоєнних років було вбито майже 100 національностей, у Латвії

та Азербайджані — багато менше, але в столицях цих республік лотиші та азербайджанці складають меншість. Ще швидше збиралися здійснити процес денаціоналізації в автономних республіках РРФСР.

І тут постає питання: що примусило Андропова розчиняти корінне населення республік серед прийшлих народностей — слов'янських, але необов'язково (мали намір зробити масове перекидання населення з однієї республіки до іншої: таджиків — до Узбекистану, азербайджанців до Татарії, вірменів до Грузії та Росії та т. п.).

Аж ніяк не брежнєвська ідея — Андропов у неї не вірив — створення "нової історичної спільноти людей — радянського народу". Хоч він, перебуваючи в полоні комуністичного дводумства і двословлення, не тільки говорив про зближення націй, але якось висловив надію на реалізацію лєнінської ідеї про їх повне злиття.⁷ І причина тут не в великоросійському світогляді Андропова. Він не був національно обмеженою людиною за радянськими поняттями. Він не знав (у всякому разі не виявляв) почуття національної неповноцінності (як Сталін) і в особистому поведженні визначався толерантністю (на відміну від Брежнєва) до малих народів, не був (як Хрущов) патологічним антисемітом.

Андропов був у полоні ідеї економічної та організаційної перебудови радянського суспільства. Парти́йне адміністрування повністю збанкрутувало. Була потрібна радикальна децентралізація управління та плянування. Але здійснити її за рахунок послаблення тоталітарної влади, ціною підривання партійної монополії Андропов не збирався.⁸ Однак, економічна реорганізація, на рівні республік неминуче повинна була посилити в Радянському Союзі — Андропов це розумів — тенденції до національної відокремленості. Суперечності між суб'єктивним прагненням комуністичного керівництва не допустити послаблення цілосності тоталітарного режиму та об'єктивною потребою розширення прав і повноважень місцевої влади треба було, відповідно до задуму Андропова, "знати" (подолати) форсовано русифікацію "околиці". Саме русифікацією, а не слов'янофікацією, як це вважали та сподівалися цього досягти попередники Андропова.

Андропов висловлював скептицизм щодо того, що "братні" народи, українці та білоруси, можуть бути матеріалом для цементування радянської імперії. В цьому його примусила засумніватися історія розвитку українського націоналізму, з яким Андропов мав нагоду близько ознайомитися, працюючи в КГБ. Він побачив, що упривілейоване становище українців у системі верховної влади (як Хрущов, так і Брежнєв послідовно та старанно українізували радянське керівництво) не змогло перетворити їх у старших "молод-

ших братів" російського народу, не зважаючи на близькість їх історичної культури та мови.

З середини 1960-их років на Україні складається та оформлюється національна самосвідомість, яка лише номінально прагнула вкласти в рамки офіційної ідеології. Спочатку вона визрівала в середовищі інтелектуалів: у 1961 р. група молодих комуністів висловила, апелюючи до відповідних статей радянської конституції, за вихід України зі складу СРСР. І при тому вони заявили, що не ставили за мету заміну диктатури пролетаріату іншою формою влади. Це стало початком нового етапу національного опору на Україні. Незабаром — і в тому була найбільша небезпека для Москви — вона прорвалася в систему київського керівництва. Голова української компартії Петро Шелест спробував опиратися систематичному економічному розграбуванню республіки. Більш українець, ніж комуніст, він у 1972 р. виступив проти сакраментальної ленінської ідеї злиття націй. І був усунутий. А Андропов назавжди відмовився від думки про радянський панслав'янizm.

Кожний з радянських керівників — і кожний по-своєму — намагався локалізувати та обмежити суверенітет республік. Андропов був готовий згідно з пляном реформ, які він підготовлював, трохи розширити їхні права під умовою втрачення ними їхньої національної своєрідності та сутності (і відповідно до ступня реалізації цього процесу).

Сталінське переселення народів проводилося блискавично та демонстративно — у формі покарання, андроповське — повинно було відбуватися поступово та потайки — у формі "братньої допомоги". Насильницька асиміляція малих народів намічалася в кілька етапів. Під приводом підготовки соціальних умов для проведення економічного експерименту плянувалося створення великих міжреспубліканських та зональних комплексів, які повинні були поглинути та інтегрувати робочу силу, яку мали ввозити з центральної Росії. Передбачалося їхнє розміщення на Україні, в Казахстані та в Азербайджані. Спеціальне ж будівництво таких комплексів намічалася в прибалтицьких республіках, бо тут до економічних та політичних міркувань додавалися ще й стратегічні: треба було "забезпечити" прикордонні з Заходом райони росіянами (або в крайньому разі російськими народностями — башкирами, казанськими татарами, якутами, які з охотою були готові ринути в багаті та благодатні приморські краї).

Перетворення націй у національно-аморфні маси відбувалося на тлі масової русифікації державного та партійного апарату республік. Якщо перед Андроповим лише другі секретарі республіканських компартій повинні були бути росіянами, то за кілька місяців правління нового генсека виявилось, що значна (та істотна) частина

міністрів, (або) в крайньому разі їх перших райкомів мали слов'янське походження. При цьому дуже часто приводом до слов'янізування республіканських керівних кадрів ставала корупція — вперше це мало місце в Азербайджані, а потім — в Грузії та Вірменії. І керував цим процесом — тоді ще з КГБ — Андропов.⁹

Від 1960-их років у СРСР існувало непорушне правило: перший секретар союзної республіки — корінної національності, другий — росіянин. Здається, ніби нічого не змінилося і в 3-ох закавказьких республіках: всі 3 нові правителі республік були з нацменів: Алієв — азербайджанець, Шеварднадзе — грузин, Демірчан — вірменин. Але всі вони значно меншою мірою представляли національні інтереси своїх народів, ніж їхні попередники. Алієв і Шеварднадзе були зовсім зденационалізовані за довгі роки праці в органах державної безпеки; причому, один із них — Алієв — настільки, що не знав рідної мови. Він писав (або йому писали) доповіді російською мовою, які потім після правки та редагування перекладалися на азербайджанську мову.

Демірчан, технократ, був вирваний з національного ґрунту відразу ж після закінчення інституту: на підприємствах, де минула значна частина його життя, службовою мовою була російська.

Досвід закавказьких республік Андропов переніс до Прибалтики — незабаром і там з'явився перший секретар ЦК, пересаджений зі служби безпеки.

Розмивання національних структур республік не могло не відбитися на соціальній ролі національних кадрів. У минулому — в 1960-1970-их роках — вони займали виняткове (та упривілейоване) становище в системі місцевої влади: переважна роль росіян у центральних виконавчих установах значною мірою підірвала вплив і значення останніх.

Під час правління Андропова, на відміну від минулих років, для росіян знову (як за Сталіна) резервуються особливо важливі посади. Місцева влада втрачає монополію на проведення в життя рішень центральної влади. Віднині Москва приймає рішення, і вона ж сама, не ховаючися за маски національного декоруму, їх реалізує. Сталін здійснював контроль за республіками за допомогою людського матеріалу — через абсолютно віддані йому особисто кадри. Хрушов віддав перевагу адміністративному контролю перед персональним, в наслідок чого функції місцевих керівників були зведені до другорядних і вторинних ролей. Андропов, удосконалюючи управління, вирішив створити симбіозу двох метод — він призначав на ключеві пости представників центральної влади і при тому не розширював їхні права та повноваження.

Тим самим було знято питання про представництво національних окраїн у системі центральної влади — в ЦК КПРС і Політ-

бюрі. Вони знаходилися там не як представники національних республік, а репрезентували (уособлювали та захищали) центральну владу на периферії. І рівно тією мірою, якою вони втрачали (та розтрачували) свою національну самобутність, вони піднімалися (та підносилися) на піраміді верховної влади — в ЦК і Політбюрі. Однак, до виконавчого комітету влади — Секретаріату ЦК — їх було вирішено не допускати.

Що стосується національних кадрів в республіках, виявилось, що за Андропова їх було розчинено, а в деяких з них і потоплено в океані іногородців. Так на 1983 р. серед керівних працівників України виявилось лише 70,4% українців, а в складі працівників ЦК компартії Киргизії киргизи склали менш 50%.

Між цими двома полюсами — максимальним була Україна та мінімальним Киргизія — шикувалася процентна пов'язаність корінного національного населення в керівних органах всіх радянських республік.¹⁰ При цьому багато національних кадрів лише рахуються такими — значна частина з них довгі роки жила в Росії та недостатньо була знайома з місцевими традиціями, побутом, культурою та навіть мовою.

Андропов санкціонував, а радянські вчені теоретично обґрунтували¹¹ погляд на республіки як на багатонаціональну структуру (зауважимо, вже республік, а не всієї держави). Виявилось, що в складі Верховних Рад Узбекської РСР представлені 19 національностей, Казахської 13, Української — 10, Литовської — 9, Азербайджанської, Молдавської та Латвійської — 7, Булурської, Вірменської та Естонської — 6.¹² Ще багатонаціональнішим виявився склад менш престижних (а значить — етнографічно репрезентативніших) місцевих рад. У Казахській РСР — 65 національностей, в Українській — 62, Кригизькій 48, в Узбекській — 47, Туркменській — 41, Білурській та Азербайджанській — 39, Грузинській і Таджикиській — 36, Молдавській — 34, Латвійській — 24, Естонській — 8, Вірменській — 7 (див. там таки).¹³ Така глибока (та кричуща) денационалізація, однак, здавалася радянському керівництву недостатньою. Недовіря до національних кадрів у Кремлі зайшло так далеко, що до числа "важливих" проблем держави відразу після приходу до влади Андропова — в листопаді 1982 р. — були зараховані "питання дальшого удосконалювання представництва громадян некорінних національностей у партійних і державних органах республік".¹⁴

При цьому "удосконалювання представництва громадян некорінних національностей" розумілося та тлумачилося як "розширення представництва росіян в органах у кількох національних республіках та областях".¹⁵

Прагнення Андропова прискорити перехід від національної

різноманітності до великоросійської єдності виявилося й у його ставленні до існування в Радянському Союзі двомовності — її збиралися замінити одномовністю (зрозуміло, російською). Друга рідна мова (так з часів Хрушова в Радянському Союзі було прийнято називати російську мову) з часом повинна була, за думкою Андропова, стати першою і це не для того, як публічно запевняв Андропов, щоб сприяти зближенню всіх націй і народів Радянського Союзу та прилучити їх до світової культури,¹⁶ а щоб зблизити (тобто уніфікувати) партійні кадри. Андропов не покладався на місцевих керівників, наскільки (й поки) вони лишалися та проявляли себе як національні. Він не довіряв національним кадрам, які замикалися в своїй мові.

Зрештою, в питанні національних культур народів Радянського Союзу Андропов діяв цілком рішуче. Однією з його перших акцій як секретаря ЦК в ідеологічних питаннях було прийняття (у серпні 1982 р.) постанови "Про творчі зв'язки літературно-художніх журналів з практикою комуністичного будівництва". Кампанія ідейного "підморожування" значною мірою зачепила національні літератури. Їх критиковано за намагання ідеалізувати народний побут і реставрувати історичне минуле.¹⁷ Отже Андропов і тоді, в грудні 1982 р., й пізніш, у 1983 р., коли говорив про прилучення народів до світової культури, мав на увазі русифікацію національних культур, їх відрив від іманентного світу.

Після листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК прискореним темпом почали переводити на російську мову навчання дітей в багатьох автономних республіках Російської Федерації. При цьому цей процес проводився в два етапи: у початкових школах навчання й далі тривало національними мовами, а в середніх — переводилося на російську мову. Передбачалося в недалекому майбутньому (згідно з "бажанням" батьків, на базі так би мовити "правильно зрозумілих інтересів дітей") національні школи повністю русифікувати (якийсь час лише окремі предмети повинні були викладатися національною мовою).

Інакшою мала бути русифікація в союзних республіках, але також у два етапи. На першому передбачалося скорочення кількості шкіл, у яких навчання проводиться рідною мовою, на другому — ведення викладання в національних школах кількох предметів — математики, хемії, фізики російською мовою (виходячи також з "правильно" зрозумілого інтересу школярів: інтернаціоналізована наука вимагає уніфікованої мови). Так на вересень 1983 р. в Ризі, Баку, Фрунзе національні школи становили менш 20% усіх середніх шкіл. Але й ті, що лишилися, проходять через велику кризу: в наслідок двомовного навчання (на вивчення російської мови відводиться стільки ж годин, скільки й на рідну)

учні виявляються менш підготованими до навчання у вузах. В них менш систематичні знання, тому що рідна мова є головним чином тільки способом упровадження російської культури та історії й тільки в другу чергу — це засіб здобувати знання. Наслідок — природний (у даному разі дійсно природний) відлив учнів з національних шкіл. І в різних державних звітах урочисто відмічалось це 1983 р., що ще кілька мільйонів нацменів, заповнюючи різні анкети, визнали російську мову своєю рідною мовою. А це значить з'явилася потенціально можливість для Андропова якось заповнити гострий дефіцит — у 1980-их роках це стає національною проблемою — працездатного населення в індустриальних районах Російської Федерації: в Сибіру, на Уралі, на Далекому Сході.¹⁸

Але як же це зробити?

Скоротити курс шкільного навчання було неможливо (плянувалося, навпаки, його збільшити в надії на його вдосконалення). Стимулювати народжуваність? Але ж не було коштів платити багатодітним сім'ям. При цьому існувала небезпека демографічного вибуху в мусулманських республіках, де й без того населення збільшувалося вдвоє-втричі швидше, ніж російське.

Залучити до праці пенсіонерів — але й тут майже всі ресурси були вичерпані.

Також не виглядало можливим перевести в промисловість сільськогосподарську робочу силу. Працездатне населення в колгоспах і радгоспах було неповноцінне, воно стало старше за місьцеве, отже недостатньо динамічне, менш освічене, страждало через нестачу чоловіків. І до того ж на 1983 р. зменшилося кількісно до 32 мільйонів, що означало для сільського господарства — в тому вигляді, як воно склалося в Радянському Союзі, хронічну нестачу робочих рук.

Звичайно, можна було збільшити робочу силу шляхом скорочення армії. Але й тут можливості були обмежені. Поперше — через мілітаристські амбіції радянського уряду, з якими Андропов не міг не рахуватися. Подруге — через роль війська в соціальной структурі радянського суспільства: значною мірою воно було повернуте проти власного народу — використовувалося для його залякування та закабалення системою. Потретє — новобранці широко вживалися на промислових роботах (так званих "ударних" будовах). І, нарешті, четверте, військо саме служило, й, мабуть, більшою мірою, ніж усі інші радянські інститути, інтересам імперської інтеграції. Завдяки військовій службі новобранці з усіх республік виривалися з національного оточення та перемелювалися в російській культурі та мові.

Радянська армія представляє інтереси не народу, а влади. І тому в ній та за її допомогою плянував Андропов ще більш, ніж

його попередники, здійснити перетоплення багатонаціонального народу (радне народів) у єдину русифіковану спільність людей.

Андропов вважав військо занадто відповідальною проблемою, щоб довірити її керівництво національним кадрам. Те, що рекрути перемішувалися та варилися а інтернаціональних частинах, мало місце й перед Андроповим. Але за Андропова було вирішено не ставити над ними офіцерів тієї національності, серед якої вони проходили службу.¹⁹ На 1982 р. в деяких республіках — Узбекистані, Азербайджані, Грузії, в яких (як і в усіх інших), хоч і не було військових підрозділів, зберігалися невеликі колонії національних військових кадрів — головним чином, у військових училищах, штабах і політуправліннях. У 1983 р. вони були повсюдно замінені росіянами або їх молодшими "партнерами" — українцями й білорусами. А тих відіслано — часто з підвищенням — для проходження дальшої служби до Росії, України, Прибалтики. Як наслідок — мільйони молодих нацменів поверталися з військової служби повністю дезорієнтованими національно та деморалізованими культурно. І, відірвані від національних коренів, самі ставали силою, яка сприяла русифікації.

Таким чином, Андропов міг використати (й навіть спробував використати) тільки один резервуар для поповнення робочої сили — відірвати населення мусулманських республік від рідних домівок. Зі слов'янськими народами попередникам Андропова такий експеримент удався. Вони кожного разу за закликом партії добровільно-примусово зривалися з насиджених місць і, перебуваючи в вічному русі — від Тихого океану до Прибалтики, — перетворилися ледве не в кочові народи. А ось кочові народи Середньої Азії, чий каравани колись карбували шляхи Росії, не бажали піддаватися міграції. Чого тільки не робив Андропов — обіцяв надвишку до заробітної платні, грав на браку житла, обіцяв новоселам на нових землях дати вигідні помешкання, побудувати вдосталь дитячих садків та ясла — все було марно. Мешканці Середньої Азії та Закавказзя не піддавалися агітації, лишалися сконцентрованими в своїх республіках у 1980-их роках, більше, ніж 10-ма роками раніше.

Відрив мусулманського населення від його національної бази у відповідних республіках був потрібен Андропову не тільки з економічного, а ще більш з політичного погляду, бо це сприяло б інтенсивнішій русифікації відповідних республік. І це ставало тим актуальніше, що під час приходу Андропова до влади намітився відлив російського населення з національних республік. На 1983 р. воно скоротилося в Азербайджані, Грузії, Вірменії на 4,3; 3,7 та 2,5 процентів відповідно. І, вирішивши зруйнувати регіональний уклад життя мусулман, Андропов плянував — і частково почав здійснювати — низку жорстоких адміністративних заходів.

Використавши потяг сільського населення до міста, він дозволив установам, які здійснювали організований набір робочої сили, перекидати селян з Середньої Азії в міста Російської Федерації. В наслідок цього в середньоазійських республіках підривалася економіка сільського господарства. Але соціальне завдання було важніше — руйнувалися підпори мусульманського села як заслони національного укладу життя. Навчальним закладам у Середній Азії та в Закавказзі було заборонено залишати випускників в містах їх мешкання. А університетам Російської Федерації порадили інтенсивніше посилати спеціалістів у мусульманські республіки. І, нарешті, було запропоновано по можливості затримувати демобілізованих солдат-мусульман і прибалтів у регіонах Російської Федерації — влаштовувати на роботу, надавати житло. і при тому всіляко ускладнювати їхню прописку в містах рідних республік. Звичайно, для радянської влади було б доцільніше замість перерозподілу мешканців зробити перерозподіл ресурсів. І перед Андроповим уже розглядалася можливість перетрушування економіки в республіках Середньої Азії. Цей захід міг би вирішити питання надлишку там робочої сили. Але ніяк не вирішити, а, навпаки, обтяжити проблему русифікації республік. І тому що політичні інтереси в СРСР переважають над економічними, Держплянові в 1983 р. була дана вказівка зупинити розробку вказаного проєкту.

Радянська влада довгий час вважала, що основними (й найнебезпечнішими) осередками протидії русифікації є союзні республіки. Вони ж є центрами національно-релігійного відродження. Ціле ставлення та розвиток Російської Федерації зміцнювали радянських керівників у цьому переконанні — давня історія та останні події.

Дозволю собі навести кілька фактів. У 1981 р. 7 листопада в Орджонікідзе відбулися антирадянські виступи. Повстали кидали в міліціонерів каміння, ставили барикади. Загальне гасло — "Геть радянську владу". 1982 р. — в Ризі розповсюджені антирадянські листівки в зв'язку з днем національної незалежності Латвії. 1983 р. в Таджикистані на шибках легкових машин написи арабським шрифтом "Аллах великий" або цитати з Корану.²⁰

Радянська влада добре пристосувалася до спалахів національної непокірності в республіках і гасила їх то насильством, то невеликими поступками. І при цьому припускалося, що національний ренесанс не може захопити "безрідні" (згідно з дуже тонким визначенням Елен Каррер д'Анкосс) народи, які були позбавлені батьківщини, відірвані від національних коренів, ті, що здавалося б, загубили свою культуру та мову. І ось зовсім несподівано між 1960-ми та 1970-ми роками "безрідні" народи, історично чужі одне одному, з'єдналися в єдиному пориві —

знайти батьківщину. Деякі з них — євреї та частково німці — хотіли одержати її, залишивши свою країну та возз'єднавшись зі своїм народом; інші — кримські татари, месхи — прагнули повернутися на свої історичні землі — до Криму, в Грузію в межах Росії. Національне відродження цих народів почалося задовго перед приходом Андропова до влади. Але він завжди — через свою працю в КГБ — мав до нього безпосередній стосунок. При цьому в СРСР існувала думка, що без певної національної толерантності (інші говорили — лібералізму) Андропова був би неможливий виїзд євреїв і німців з СРСР і поновлення у громадських правах кримських татар. На співпричетність Андропова до часткової реабілітації татар нібито вказувало й те, що саме Андропов — тоді шеф КГБ — очолював державну комісію, яка прийняла делегацію кримських татар у Кремлі 21 липня 1967 р.

В зв'язку з приходом до влади Андропова "безрідні" народи відчували обережний оптимізм. Однак невдовзі виявилось, що Андропов, так само, як і його попередники, вміло конструює та створює (психологічно виводить, соціально вичислює) ворогів режиму — з потреби (міжнародної) і з konieczности (внутрішньополітичної). В цих лешатах міжнародної потреби та внутрішньополітичної konieczности опинилися затиснутими та частково роздавленими долі євреїв, німців і кримських татар у недовгі місяці правління Андропова. Шляхом боротьби з ними, а ні в якому разі не співіснуванням виявляв і стверджував себе комуністичний патріотизм Андропова.

З приходом Андропова до влади кордони Радянського Союзу замкнулися ще більше, лишилася тільки вузька щілина, крізь яку тоненьким, ледве помітним струмком кілька десятків у місяць — радянські євреї могли пробиратися в Ізраїль та Америку. Створювалося враження: з політикою "прочинених кордонів" покінчено, діяльність уряду, яка була спрямована на "викидання" з держави "бродильних" і "неблагонадійних" елементів була признана необґрунтованою. Однак, такий висновок був передчасний. У Москві наполегливо поширювалися чутки та велися розмови про те, що "відмовників" повідомлено: "дозволи на виїзд більш не видаватимуться", шукайте праці, "влаштовуйтеся". Але ці розмови та чутки підтвердили скоріш протилежне — те, що радянська влада хотіла б приховати: стратегічна настанова стосовно до еміграції не змінилася, зміни мають тактичний характер, а значить тимчасові. Якби в Москві дійсно хотіли (й були готові) повністю стримати виїзд євреїв з країни, це було б зроблено оперативно та без зволікань, у КГБ вже багато років (ледве не з того часу, як почалася еміграція) була розроблена операція "закриття кордонів". Було заготовлено багато матеріалів, які "компромітували" Ізраїль, "палки" статті в газетах,

"сповнені обурення" телевізійні репортажі, "гнівні" заяви "патріотичної" єврейської громадськості, "викривальні" свідчення "біженців" з обітованої землі. Не вистачало тільки наказу Політбюра, щоб привести в дію цей пропагандистський механізм. Для припинення еміграції плянувалося використати також і складні міжнародні обставини: загострення та погіршення радянсько-американських взаємин, зatoryжна криза на Близькому Сході. Цієї меті служили також і "нові" ідеологічні обґрунтування: радянські євреї за ізраїльською квотою прямували та осідали в Америці й Західній Європі, а значить обдурювали радянський уряд. Могли бути обіграні також і "гуманістичні" мотиви — "турбота" радянської держави про своїх колишніх громадян "єврейської національності", "відповідальність за долю та майбутнє їхніх дітей".

Єврейська еміграція (так само як і німецька), однак, явище складне, з неї випливає багато різних наслідків — міжнародний престиж комуністичної держави (і особистий Андропова — йому не хотілося б лишитися в історії антисемітом), надія на відродження радянської політики "мирного співіснування", потреба в радянській економіці західної технології. Вона шільно сплітається з суперечливими аспектами радянського внутрішнього життя, обумовлюється ними та визначає їх.

Якби Андропов прийняв рішення — "євреї залишаються", то йому довелося б, всупереч власному бажанню, надати їм певні права та створити подобу культурного життя, що неминучо поставило б його перед новими важкими питаннями. Загостриться проблема меншостей — греки, кудри, китайці, корейці закладають (прецедент — євреї) певної національної автономії й рівності. Неминучими стали б ускладнення й з головними народами — українцями, білорусами, литовцями, естонцями, грузинами та іншими. На тлі абсолютного безправ'я євреїв їхня власна нерівність здається менш принизливою та безрадісною. Випадіння (навіть часткове) з дискримінаційної споруди — "кляптикової держави" — "єврейського бльоку" містило небезпеку розладу та розпаду всієї конструкції "радянської співдружності народів". Сталася б неминуча ланцюгова націоналістична реакція, наслідки якої могли бути згубними для режиму.

Отже, Андропов, мабуть, вирішив, що краще не будити в країні "сплячу собаку" пригнобленої національної самосвідомості, купуючи спокій (і набуваючи при цьому політичний капітал) порівняно недорогою ціною еміграції. Тому показуючи, що відмічаються зміни в питанні виїзду євреїв, Андропов намагався переконати Захід: немає змін. Разом з тим він давав зрозуміти, що вони можуть бути. Лишалися відкритими ніби дві можливості — розгортання та згорання еміграції.

Продовження еміграції обумовлювалося тими ж умовами, які колись зробили її можливою — відродженням детанту. Припинення залежало від проведення або відмови Вашингтону від своєї "войовничої" політики. Радянські євреї — закладники, затиснуті в цій дилемі. І Андропов спритно ними маніпулював. Він "великодушно" погодився на репатріацію з Відня 800 сімей, які добивалися повернення в СРСР з тим, щоб Захід зрозумів: вони будуть, коли потрібно, використані як антисіоністський запал для підриву єврейської еміграції. Радянська влада стала активніше включати євреїв до складу делегацій, які висилалися закордон — громадську думку підготовлюють до того, що існує альтернатива виїздові євреїв з СРСР. Тій самій меті служило створення в Москві Антисіоністського комітету, до якого увійшли видатні діячі радянської держави, науки, культури, від імени якого (коли потрібно) можна було б висунути "вимогу" заборонити єврейську еміграцію.

Вільний світ жахався від "радянського рішення єврейського питання" й одночасно — проймався жалем. "Придушивши" єврейську еміграцію (зменшивши її від тисяч до кількох десятків чоловік у місяць), Андропов обачливо калькулював безвихідність тих, хто зневірився в можливості покинути СРСР, розраховуючи на співчуття (і поступливість) ліберального Заходу. Варто було Андропову побажати при цьому зломити й роздавити єврейський національний рух, як відразу "відмовники", які були глухо заморожені як об'єкт міжнародної торгівлі, частково були заарештовані, частково випроторені закордон. І сіоністське тіло (сотні тисяч потенційних емігрантів-євреїв), залишившись без голови (сіоністських лідерів), було б перероблене та поглинуте "братньою сім'єю" радянських народів.

А тим часом у Політбюрі лунали голоси: виїзд євреїв з "соціалістичної батьківщини" завдає непоправної шкоди "справі побудови комунізму в усьому світі". У цьому судженні, очевидно, була та є певна доля правди. Масовий виїзд з СРСР зробив "пролом" в підпорах комуністичної системи й в цю утворену пробоїну широким і могутнім потоком пішла в СРСР сучасна західна технологія, найновіше устаткування, мільйони тонн хліба. Так що, втративши тоталітарну цілість та ідейну гармонію, комуністична влада набула стабільности та сили. Радянська держава (як і її лідери) охоче розплачується своїми принципами за багатство та благополуччя. Питання лише в тому: що (й кого) в недалекому майбутньому виставлять на продаж Совети на міжнародному аукціоні. Ціна викупу євреїв і німців визначена. Отже андроповські заморозки, які замінили брешнівську відлигу, не згубили сіоністського руху в Росії. Не вдалося їм повністю скувати "чекістським льодом" і національне пробудження німців, і рух опору кримських татар.

У процесі розвитку радянсько-німецьких стосунків Андропов був готовий збільшити еміграційний потік німців — зрівняти його з єврейським, або, в залежності від міжнародної ситуації, здійснити його за рахунок єврейської еміграції. Андропов, безсумнівно, опинився в нелегальному становищі: еміграція німців піднімала питання воз'єднання сімей (на яке Радянський Союз дав примусову згоду в Гельсінкі) проблемою воз'єднання з народом. Це означало повний провал радянської національної політики і містило в собі політичні ускладнення в майбутньому: будь-яка етнічна група "братньої сім'ї народів" могла заявити про своє бажання виїхати з країни. А звідси вже зовсім було недалеко до вимоги про "виїзд" цілих республік з Радянського Союзу. Проте Андропов не наважився закріпити в Радянському Союзі національну групу німців, які живуть у Росії більш як два століття, відновлюючи їхню республіку в Поволжі, як того вимагали десятиріччями мільйони німців, яких Сталін переселив у Середню Азію. Інша справа, що Андропов був цілком готовий дозволити німцям деяке поживлення їхнього культурного життя — відкриття однієї-двох газет, кількох шкіл, національного театру — в місцях їх насильного вкорінювання.

У такому ж самому соціальному та національному ключі Андропов спробував розв'язати проблему кримських татар. Отже виявилася цілком безпідставними чутки (й надії), що з приходом Андропова ставлення влади до кримських татар покращає. З червня 1983 р. відновилося насильницьке виселення татар з Криму, і влада спробувала закріпити кримських татар у двох новостворених районах Узбекистану — Мубарекському та Бахористанському.

Припускалося, що, заселивши ці райони певною кількістю кримських татар, відкривши для них кілька шкіл на рідній мові, газет і т. п., а також створивши адміністрацію з осіб кримсько-татарської національності можна буде заявити, що кримські татари цілком задоволені й вимагати їм більш нема чого.

В зв'язку з цим була зроблена спроба відіслати в Мубарек під виглядом "розподілення" всіх випускників відділу татарської мови та літератури Ташкентського педінституту імені Нізамі.

Цей відділ був відкритий 15 років тому при факультеті російської мови та літератури й готує викладачів одночасно кримськотатарської та російської мови та літератури. Припускалося, що випускники цього відділу будуть учителями кримсько-татарських шкіл, які повинні були відкритися.²¹ Однак, такі школи не були відкриті та лише в 5-6 російських школах Узбецької РСР були дозволені факультативні виклади кримсько-татарської мови. Причому викладання провадилося без підручників і посібників.

В зв'язку з появою "мубарекського варіанту" влада заговорила про потребу зберігати та розвивати мову й культуру кримських

татар. Обіцяли відкрити там школи з викладанням кримсько-татарською мовою всіх предметів і навіть можливо технікуми. Думали, що кримські татари спокусяться й посунуть в Каршінські степи, позабувши про рідний Крим.

У другому числі Інформаційного бюлетеня, який був виданий Ініціативною групою кримських татар і датований серпнем 1984 р., перелічувалися методи тиску влади на невелику групу студентів-татар.

"30 червня 1983 р. У цей день до педінституту приїхав міністер освіти УзРСР... і деякі особи кримсько-татарської національності, які займають відповідальні пости... На протязі майже 4-ох годин ці люди разом з керівництвом інституту пробували переконати випускників виїхати добровільно в Мубарек, але успіху не досягли".²²

А між тим зусилля, які робили татари для того, щоб збільшити кількість шкіл, в яких викладалася б разом з іншими предметами і рідна мова, успіху не мали. У Андропова була своя логіка. Адже, якщо татарські діти будуть знати свою мову та літературу, то колись вони зможуть подумати і про батьківщину своїх предків, де формувалися ця мова та література.

Таким чином, доля націй, які в Радянському Союзі не мають батьківщини, свідчить про те, що насильницька інтеграція неросійських народів — перед Андроповим, за Андропова й сьогодні (можна говорити вже й після Андропова) — не змогла створити монолітної національної спільності. Навпаки, вона породила непокірність і веде до духового самоствердження народів через постійне зіткання з владою. Лінія розлому тут проходить між моральним протестом у формальних рамках радянської законності та відкритим, активним, часто бунтарським опором, який апелює до громадської думки західного світу. Якими шляхами боротьба за національне самозбереження піде далі, буде залежати від того, наскільки радянській системі пощастить зберегти свою життєздатність і стабільність у 1980-их та 1990-их роках ХХ століття.

1. Див. І. Земцов. "Андропов — боротьба за владу в Кремлі", В-во НЕРО-Паблікейшн, Вашингтон, 1985.

2. Див. Промови Рашідова і Шеварднадзе на 25 з'їзді КПРС — у книзі *Матеріяли 25 з'їзду КПРС*, Москва 1976 р.; промови Рашідова, Алієва, Шеварднадзе на 26 з'їзді КПРС — у книзі *Матеріяли 26 з'їзду КПРС*, Москва 1981 р.

3. "60 років СРСР" — Доповідь Генерального Секретаря ЦК КПРС тов. Ю. В. Андропова. *Правда* 22 грудня 1982 р.

4. Див. *Правда* 31 березня 1871 р.
5. У липні-серпні 1984 р. автором проведено інтерв'ю та бесіди з емігрантами, які виїхали з Радянського Союзу в 1983 р. і на початку 1984 р. Соціологічна репрезентація — 200 чоловік.
6. З матеріалів соціологічного обстеження радянських емігрантів, яке було проведено автором.
7. Див. "60 років СРСР" — Доповідь Генерального Секретаря ЦК КПРС Ю. В. Андропова.
8. Див. І. Земцов. "Андропов — боротьба за владу в Кремлі", Вашингтон, В-во НЕРО-Паблікейшн, 1985 р.
9. Там таки.
10. Е. В. Тадевосян. "Інтернаціоналізм радянської багатонаціональної держави", *Питання філософії*, ч. 11, стор. 29.
11. Там таки.
12. Там таки.
13. Там таки.
14. Там таки.
15. Там таки.
16. Див. *Комуніст*, 1983, 1, стор. 6.
17. Див. Постанова ЦК КПРС "Про творчі зв'язки літературно-художніх журналів з практикою комуністичного будівництва", *Літературна газета*, 31, 4 серпня 1981 р.
18. Відомості з матеріалів Соціологічного обстеження радянських емігрантів.
19. Там таки.
20. Див. "Нам розповідають про національне питання", *Посев*, 3, стор. 9-10.
21. Див. "Сторінки історії пишуться сьогодні". За матеріалами інформаційного бюлетеня ч. 2 Ініціативної групи кримських татар, *Російська думка*, 4 жовтня 1984 р. стор. 6.
22. Там таки.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

РАДЯНСЬКА ДЕРЖАВНА СИСТЕМА І ГОРБАЧОВСЬКІ РЕФОРМИ

Зиновій Сожолок

Від часу, коли владу в СРСР взяв у свої руки Горбачов (осінь, 1984 р.), немає дня, щоб засоби масової інформації (як радянські, так і західні) не приносили цікавих, навіть сенсаційних повідомлень про події у тій країні. Два російські слова — "перестройка" і "гласність", які по-українськи можна б перекласти словами "перебудова" і "відкритість" — набрали прикмет чародійної палички; вони подекуди увійшли вже у лексику окремих західніх мов. Сам "винахідник" і популяризатор цих слів, Михайло Сергійович Горбачов, вийшовши з глухої провінції, доволі швидко завоював популярність на цілій нашій планеті. У порівнянні до дотеперішніх стариків провідної касты відносно молодий, енергійний і з не найгіршими манерами, він, шоправда, вловив суть хвороби рака, який точить радянську систему, однак залишається відкритою справа, чи його рецептура зуміє цю недугу вилікувати. Потребуючи спокійного часу на нормалізацію внутрішніх відносин, він повів зручну "мирову" офензиву назовні, чим спричинив поважне замішання серед західніх країн. Помітне це зокрема в Німеччині, де передусім господарські кола обіцяють собі не абиякі прибутки з економічних зв'язків з СРСР. Усе це придало Горбачову і його атрактивній, як кажуть, дружині Раїсі, немалої симпатії не лише в політичних колах Заходу, але й серед населення цих країн. Розуміється, що в популяризації особи Горбачова поважну роль відіграють засоби масової інформації (преса, радіо, телебачення), наставлені в основному позитивно до нього, і до проголошуваних ним заходів. Що ж це за заходи, чи, як їх ще називають, реформи? Якщо докладніше приглянутися до всього того, що досі зроблено, тоді прийдеться ствердити, що їх ще властиво не уведено. Дотеперішні кроки Горбачова говорять радше про фазу підготовки й експериментування. Аджеж не можна уважати справжньою реформою боротьбу з алкоголізмом, корупцією, наркотиками, спекуляцією чи проституцією, не є реформою ширша гласність у пресі, в якій — часто доволі яскраво — наświetлюються явища й події, про які, шоправда, всім було відомо, але про які не сміли говорити, щоб не затемнювати "світлого образу" радянської дійсности. Звільнення біля двох сот політичних в'язнів-дисидентів, це також мізерна

цифра (пригадаймо, що при приході до влади Хрушова були звільнені тисячі), але її зручно використала пропаганда для прослави сучасного реформатора.

Подібним до реформи можна трактувати допущення можливості творити малі приватні підприємства (передусім у ділянці комунального обслуговування), наділення більших ділянок землі колгоспникам та експериментальну реорганізацію державних підприємств у напрямі т. зв. господарського розрахунку, або, як це ще інакше називають — господарського самоврядування. Приходиться сказати, що всі ці заходи економічного порядку мають свою логіку й свідчать про обмеженість їх ініціатора. Для контрасту варто пригадати часи Хрушова, коли відбувалося щось протилежне: проголошувалися реформи без перевірки можливостей і перспектив на успіх. На практиці вони спричиняли ще більший хаос.

Певні спроби політичного характеру Горбачову покищо не вдалися, бо не знайшли схвалення партійної верхівки, а тим самим не були закріплені будь-якими постановами чи іншими актами. Йдеться про виборність, зокрема до партійних інстанцій, але й в державній адміністрації і на підприємствах. Як відомо, Горбачов пропонував висування більшої кількості кандидатів на керівні посади (по 2-3) щоб тим створити видимість більшої демократії. Цим аж ніяк не плянувалося порушити систему номенклатури. Радше навпаки — йшлося про створення атмосфери певного напруження серед номенклятурників, про стимули більш відданої праці для партії і держави, про їх ще більші "заслуги". Сьогодні така "виборність" практикується переважно на підприємствах (посади директорів та інших провідних осіб), хоч і без спеціальних постанов. Отже — знову маємо справу з певним експериментом.

Це і є те найосновніше, що в СРСР і на Заході галасливо називають реформами Горбачова. Коли приглянутися цьому всьому без емоцій, тоді прийдеться сказати, що деякі зрушення в закостенілій системі відбулися, але їх аж ніяк не можна уважати справжніми реформами. Ми не помічаємо жадних "землетрусів", чогось такого, що заслуговувало б на назву епохальної перебудови. Непоганим сейсмографом є населення, але воно — за однозгідними свідченнями найновіших вихідців з України й інших країн СРСР — надалі залишається скептичним щодо перебудови, і щодо майбутнього. Певні зміни (також культурного порядку) помітні в центрі — в Москві, вони на провінцію не доходять або відбуваються в ній тільки далеким відлунням. Тому може доцільнішим було б говорити не про реформи, а про модернізацію життя в СРСР, принаймні на сучасному етапі.

У зв'язку зі сказаним виникає питання — чи радянський режим і створені ним життєві обставини можна взагалі реформувати без того, щоб були порушені принципи, на яких вони побудовані? Як досі, жадний з цих принципів не порушений, Горбачов не зрушив ще ні однієї догми марксо-ленінського вчення. Вчення, що стало своєрідною біблією для всіх віруючих і невіруючих комуністів, мало бути орієнтиром всіх ділянок життя, але воно, як утопічна наука, стало поважною перешкодою на шляху творення сучасних форм державного життя. Пам'ятаймо, що покликування на Маркса й Леніна залишається й надалі вирішальним аргументом в нищенні противників або у введенні нових ініціатив. Монополь партії на вершини мудрости виводиться з того самого кореня. Нічого дивного, що ні радянська філософія, ні суспільні науки не мають можливости визволитися від накинених їм штампів і визначених меж. Все це впливає й на державну систему, яка, щоправда, проіснувала вже сім десятків років, але якою ціною?! Брутальна сила, і тільки сила була і є домінуючим чинником, натомість теоретичні основи виконували ролю фігового листка. І все таки, варто зазізнатися з цими основами, щоб краще розуміти функцію радянського державного ладу.

Відомо, що немає на світі ідеальних державних устроїв, які могли б задовольнити всі прошарки населення і на адресу яких не можна б висувати поважних застережень. У змаганнях за справедливішу, правовішу й досконалішу державу велися й ведуться затяжні дискусії, література на цю тему — величезна. Виникли різні ідеологічні течії, які згуртували довкола себе пристрасних оборонців, і за їх здійснювання точаться війни.

У пошуках за досконалішим державним ладом, у якому панувало б право, була б виключена деспотія, анархія й сваволя, великі заслуги мають різні мислителі, серед яких вибиваються Джон Лок і, зокрема, Монтеск'є. Це вони висунули в науці про державу поняття поділу влади, під яким розуміємо ухвалювання законів (отже парламентарна діяльність) і уведення в життя цих законів адміністрацією і судами. Сенс такого поділу у тому, щоб одна влада контролювалась іншою, і тим самим, щоб запобігти зловживанням. Це була реакція на беззаконня абсолютистичної, а ще більше — поліційної держави.

Поділ влади (сьогодні ми мусили б говорити про поділ функцій державної влади, поскільки сама влада неподільна) знайшов своє застосування в більшості сучасних держав, зокрема європейського континенту й англосакських країн. Незважаючи на всі його відміни й модифікації, він в основному виправдав покладені на нього сподівання.

Радянська наука про державу, чи, коли хочете, марксизм-

ленінізм, відкидає вчення про поділ влади, як непридатний для радянських відносин. Критика цього поділу — плитка, вона співзвучна з офіційною пропагандою. В загальному вона зводиться до тверджень, що поділ влади і його застосування на практиці в капіталістичних державах, це ніщо інше, як обман трудящих мас, пустомельщина, бо так чи інакше панує кляса експлуататорів, яка не допускає і не може допустити до того, щоб над нею і над її державними органами контроль виконував народ. Панівна кляса, буржуазія, боїться за своє домінуюче становище, і тому вона вимушена шукати все нових вивісок для свого режиму. Таким же обманливим є теж поняття правової держави. Термін цей буржуазія вживає для маскуваннн її справжніх цілей.

І все таки, не зважаючи на таку інтенсивну, але в своїй суті пропагандивно-дешеву критику поділу влади і правової держави, радянська держава не представляє собою якоїсь кращої, стрункої і ясної системи, вона не виявляє успішних методів керування. Навпаки, якоюсь мірою, принаймні на перший погляд, вона теж перейняла поділ влади, існуючий в т. зв. капіталістичному світі. Цей поділ знаходить свій вираз, напр. у функціях держави, які щонайменше номінально співзвучні з західними. І так, ухвалювати закони мають право виключно органи, які можна б прирівняти до європейських парламентів — Верховна рада СРСР і верховні ради союзних республік. Судочинством займаються установи, які називаються судами. Адміністрація є полем діяльності органів, які називаються адміністративними. Але й тут видно радянську модернізацію: до важливих функцій радянської держави долучується ще одна, яка в інших країнах не поділена великою владою. Нею є радянська прокуратура, покликана контролювати точне виконання законів державними органами й громадянами. Це — ніби четверта влада. Мнине достосування державних функцій в СРСР до поділу влади Монтеск'є зазнає поважніших коректур, якщо приглянемося цьому питанню ближче. Тоді власне покажеться, що радянська держава — як зрештою й інші держави т. зв. соціалістичного табору, вимушені її копіювати — впровадила в державну побудову нові компоненти, для яких не знаходимо паралель у західних демократіях. За найважливіший з цих компонентів треба вважати наявність єдиної політичної партії, якій присвоєно найвище право на території СРСР. Місце, завдання і функції партії в державі не є однозначно і вичарпно сформульовані позитивним правом. Вагомими, але неповними є шоправда постанови сталінської конституції з 1936 р., в якій говорилося, що КПРС є "керівним ядром всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних" (стор. 126), і брежнєвської конституції з 1977 р., в якій це питання потрактовано дещо ширше:

Стаття 6. Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу. КПРС існує для народу і служить народові. Озброєна марксистсько-ленінським ученням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обгрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму. Всі партійні організації діють у рамках Конституції СРСР.

І це все, що радянським законодавством унормовано в справі ролі партії в державі. Зважаючи на той величезний вплив і на ту повноту влади, які ця партія має фактично, саме лише загальне зформулювання конституції, це дуже мало. Навіть, якщо б потрактувати таке закріплення позицій партії в державі за нормальне явище, то й тоді мусів би бути окремий закон, яким мали б бути визначені компетенційні межі органів партії, мали б бути вказані ділянки, в яких ці органи мають вирішальний голос, мало б бути встановлене співвідношення партійних і державних органів тощо. Всього цього немає. Тоді видається справедливим встановити певні паралелі до іншої тоталітарної партії, якою була НСДАП в Німеччині. Теорія і практика обидвох цих партій дозволяє зробити висновок, що атрибутом кожної монопартійної державної системи є її змагання до всебічного охоплення всього людського життя, всіх його проявів, до муштрування людських думок згідно з партійною догмою, до тоталітарного опанування всієї державної діяльності.

Провідну роль комуністичної партії в державі закріпив Ленін від самих початків існування радянської держави. Ця роль не применшилася й за наших днів. Радше треба б говорити про її скріплення. Бо партія "виступає в ролі керівника й організатора пролетарської диктатури, панування робітничої класи над поваленою, але в період побудови соціалізму ще не знищеною класою експлуататорів" (Снигирева і Явич). В іншому місці читаємо, що "комуністична партія не є, розуміється, державним твором, але вона керує радянською державою, забезпечує союз робітничої класи і селянства, а потім входить у політичну організацію радянського суспільства як його керівної сили" (там же).

Зверніть увагу на один деталь: у щойно цитованому уривку радянських юристів говориться про "політичну організацію радянського суспільства", але й в конституції ми читали, що "керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу". В західній літературі, а в українській на еміграції тим більше, чомусь ніхто не зупиняється докладніше над

вживаною в конституції й різних підручниках, термінологією. На нашу думку, така неухага до неї позбавляє нас можливості вяснити собі спосіб розумування й виправдання різних явищ радянського життя радянськими юристами. Невиправдано не звертається уваги й на "політичну систему радянського суспільства". (Тут треба звернути увагу, що серед радянських теоретиків немає згідности щодо понять "організація" чи "система" — див. *Теорія господарства и права* за ред. А. І. Денісова, Москва 1980. Українськомовний *Юридичний словник* з 1974 р. вживає терміну "організація", але в другому своєму виданні з 1983 р. він вже говорить про "систему").

Конструкція "політичної системи радянського суспільства" є, як здається, цікавим намаганням визначити місце і ролю комуністичної партії. Як цю конструкцію розуміти? Послужімся підручником *Теорія господарства и права* за ред. Мокічева, виданим у Москві 1965 р.: "Система політичної організації соціалістичного суспільства є більш широким поняттям, ніж державний апарат, який складається із властивих державних органів. В систему політичної організації соціалістичного суспільства входять масові громадські й державні організації трудящих: а) Комуністична (робітнича) партія, яка є керівною силою в системі політичної організації соціалістичного суспільства, під керівництвом якої діють всі громадські й державні організації. При цьому треба брати до уваги існуючі різниці в соціалістичних державах, де в одних випадках (СРСР, РСР, УНР) існує тільки одна комуністична (робітнича) партія, а в інших випадках (ПНР, ЧССР, НРБ, НДР) в силу специфіки розвитку цих країн існують також і інші партії, які признають у житті суспільства керівну ролю комуністичних (робітничих) партій; б) професійні спілки, всі роди кооперативів, спілки молоді, різні громадські й самодіяльні організації трудящих. В усіх європейських країнах народних демократій, в систему політичної організації суспільства входить також Народний (Національний) фронт, в тому числі і всі згуртовані в цьому фронті демократичні партії й організації; в) "державний апарат". Доповнім цю цитату новішою, з 1980 р., з підручника за ред. Денісова: "Поруч з державою, в структурі політичної організації суспільства існують інші складові елементи, такі, наприклад, як КПРС і громадські об'єднання трудящих, які мають в ній своє точно визначене місце і виконують свою визначену ролю. У співвідношенні з політичною організацією суспільства загальнонародна держава виступає, отже, лише як одна з її складових частин".

Сказано виразно і недвозначно. Ми, звичайно, привикли трактувати державу як найвищий організаційний твір на певній території, який охоплює собою всі життєві прояви, в тому й

політичні партії. Радянська ж наука висуває модель "політичної системи суспільства", який має бути вищим над державу, в якій держава зводиться тільки до підрядної складової частини цієї системи. Над усім домінує комуністична партія, вона "керує і спрямовує". З цього можна зробити далекосяжні висновки, що зрештою видно з радянської практики. Стоячи над державою, партія узурпує собі право очолювати всю політичну систему суспільства. Вона є незалежним від держави органом і не підлягає жадній державній контролі. Вона встановлює для своїх членів свій власний закон, яким є статут і програма партії; цей закон не вимагає державної апробати, він не мусить бути погоджений з законодавством держави, на його виникнення і зміни держава не має жадного впливу. Навпаки, ця партія, в особі її керівних органів, наказує державі і її органам, що і як вони мають робити, як мають виглядати ухвалювані нею закони тощо. Через свої паралельно з державним апаратом (але й у цьому апараті) побудовані клітини вона проводить скрупульозний контроль державної діяльності, а подекуди навіть дублює діяльність цих органів.

Така ситуація діаметрально протилежна до державних формацій традиційних форм, в яких, як згадано, держава охоплює все, що знаходиться на її території. У зв'язку з цим можна поставити низку запитань, відповідь на які не завжди буде легка. Так, наприклад, читач радянської преси постійно зустрічається з закликами до скріплення законності в суспільстві й державних установах (за часів Горбачова, в епоху "гласности" ці заклики ще збільшилися). Постає питання: яку законність мають на увазі ті, хто до неї закликає? Яка законність зобов'язує членів і функціонерів партії? Якою законністю мають керуватися члени і службовці профспілок, комсомолу й інших т. зв. громадських організацій, які в "політичній системі радянського суспільства" мають окреме, незалежне від держави місце? З другого боку, в радянській практиці зустрічаємо акти з силою закону, які проголошують партією, профспілками, деколи спільно з найвищими державними органами. Класифікація і сила таких законодавчих актів натрапляє на великі труднощі, оскільки маємо справу з конституційними і позаконституційними елементами.

Варто звернути увагу на ще одну комплікацію, яка впливає з конструкції політичної системи радянського суспільства. Маємо на увазі питання суверенітету. Це питання вимагає окремого обговорення. Звичайно суверенітет, тобто найвищу владу як усередині, так і назовні, признається за державою. Тому говориться про суверенітет держави. Як тоді бути з суверенітетом у політичній системі радянського суспільства? Очевидно, радянські теоретики також говорять про суверенітет СРСР, як держави, ба

навіть більше, такий суверенітет вбачають вони й за союзними республіками, хоч ці республіки "зреклися" всіх своїх найважливіших прерогатив у користь Союзу, а тим самим про їх суверенність не доводиться говорити.

Бачимо, що будова політичної системи радянського суспільства спихає радянську державу до підрядного чинника, в неї відбирається кваліфікація бути сувереном на своїй території. Беручи до уваги пропаганду, і в конституції СРСР закріплену, гегемонію КПРС в радянській державі і над нею, нам прийдеться зробити логічний висновок, що сувереном на території СРСР є не держава, а Комуністична партія Радянського Союзу. Це помітне й на практиці, за якою не голова уряду і не голова держави (цей термін умовний, бо функції голови держави повинно б виконувати колективне тіло — президія Верховної ради СРСР), а генеральний секретар партії керує всією політикою СРСР. Коли Хрущов і Брежнєв, поруч своїй партійній функції були й на державних постах (голови уряду, "президента"), то Горбачов у своїх зносинах з закордонними державними мужами зовсім не надає значення державній посаді, він виступає як генеральний секретар КПРС і тим наче підтверджує дійсність конструкції політичної системи радянського суспільства. На маргінесі: протоколярні справи у міжнародніх зносинах відіграють важливу ролю, Горбачову віддають почесті, які прислужують голові держави, хоч він нею не є. Постає питання: чи відбувається все це на основі ствердження фактичної повноти сили генерального секретаря КПРС, чи береться до уваги при цьому конструкцію політичної системи радянського суспільства?

Ми навмисне зупинилися дещо довше над провідною ролю КПРС в СРСР, щоб вказати на найважливіший чинник в радянській державній системі, який набрав ваги основного принципу. Усі дотеперішні заходи, названі великодушно реформами, не віщують зміни цього принципу, тобто не віщують порушення провідної ролі КПРС. Очевидно, політика КПРС, як дотепер виглядає, буде більш еластична, КПРС однак не зречеться своєї домінуючої функції, як і не зречеться марксо-ленінських заповітів. Еластичність може проявлятися як косметика, як диктовані доцільністю, відчутні навіть для населення, заходи організаційно-функціонального порядку, але не як зміна принципів, на які спирається радянський лад, не як справжні реформи. Зрештою, багато залежить від того, що ми розуміємо під реформами й чого від них сподіваємося. У нашому розумінні реформи, це зміни, які відкидають застарілі, життєвим досвідом не підтвержені, а навіть шкідливі для суспільства й одиниць догми й впливаючу з них практику, це своєрідна безкровна революція. На такі реформи партія не піде.

Ми шойно згадали, що провідна роля партії належить до головних принципів, на яких побудований радянський державний лад. Таких принципів є більше, їх називають навіть ленінськими принципами. Студенікін (*Советское административное право*, Москва 1950) нарахував їх шість: 1. керівна й спрямовуюча роля КПРС, 2. участь громадськості в державному управлінні, 3. демократичний централізм, 4. рівноправність націй, 5. соціалістична законність і 6. соціалістичне плянування й облік. *Юридичний словник* з 1983 р. додав до них ще гласність і науковість.

В одній статті неможливо обговорити всі ці принципи, хоч пізнання й критична оцінка їх має наукове й практичне значення. Тому ми обмежимся тільки до ще одного принципу — рівноправності націй, який, після заворушень в Алма-Аті, демонстрацій в Балтійських країнах, дискусій на мовні, історичні й інші теми суто національного характеру, став особливо актуальним в наші дні.

Ідентичні за своїм змістом стаття 36 Конституції СРСР і стаття 34 Конституції УРСР гарантують "громадянам різних рас і національностей" рівні права. Їх здійснення "забезпечується політикою всебічного розвитку і зближення всіх націй і народностей СРСР, виховання громадян у дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, можливістю користуватися рідною мовою та мовами інших народів СРСР". І далі: "Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг громадян за расовими і національними ознаками, так само як і всяка проповідь расової або національної винятковості, ворожнечі або зневаги — караються за законом".

Стільки конституція. Заки перейти до сучасности, треба пригадати, що рівність усіх громадян перед правом первісно в СРСР не була самозрозумілою. На початках рівноправність прислужувала тільки трудовому народові — робітникам-пролетарям, селянам і трудовій інтелігенції. Принцип національної рівноправности впливав тоді з інтернаціональної солідарности трудящих. Існувало намагання створити враження, нібито міжнаціональні конфлікти в СРСР повністю полагодили.

Та й згодом у принцип рівноправности націй вкладалося різний зміст. Сталін, наприклад, репрезентував погляд (інша справа, наскільки широкий, про що можна сумніватися), який сміливо можна назвати прогресивнішим у порівнянні з сьогоднішнім. Він писав (цитуюмо за Студенікіним): "Щоб зробити її рідною, радянська влада повинна стати для них (тобто націй) передусім зрозумілою. Тому необхідно, щоб всі радянські органи на окраїнах — суд, адміністрація, господарські органи, органи безпосередньої влади (а також і органи партії) склалися по можливості з місцевих людей, які знають життя, звичаї, обичаї, мову місцевого

населення, щоб у ці інститути притягати всіх кращих людей з місцевих народних мас, щоб місцеві трудові маси втягалися у всі ділянки управління державою, включаючи сюди й ділянку військових формацій, щоб маси бачили, що радянська влада і її органи є справою їх власних зусиль, здійсненням їх сподівань". А від себе Студенікін додає, що рівноправність "не тільки проголошено, але й закріплено матеріальними гарантіями: широким розвитком шкіл з рідною мовою, широкою системою заходів радянської влади з ціллю створити кадри інтелігенції з місцевих корінних кадрів кожної національності, цілою системою заходів, скерованих на створення й розвиток письменства, літератури національними мовами, заходи щодо скріплення й розвитку справи національних видавництв, національного мистецтва і т. д."

Все це було писане за останніх років панування одного з найбільших деспотів в історії — Сталіна. Як в багатьох інших ділянках, теж тут слова розминалися з практикою. Всупереч словам і пропагандивним декляраціям, дійсність виглядала далеко понуріше, зокрема в національному питанні. Але те, що сталося пізніше, за часів нібито "гуманніших" володарів СРСР, виглядає ще понуріше. Стероризованим народам почали вмовляти konieczність зближення, а потім і злиття націй — все під личиною т. зв. інтернаціоналізму. Придумали при цьому потребу "мови міжнаціонального спілкування", якою мала стати російська. Вслід за мовою пішла в наступ на неросійські народи російська культура, витісняючи все національне, включно з спотворенням історичної минувшини неросійських народів. Про конституційні постанови, про передбачену в них карність за "пряме чи непряме обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг громадян за расовими і національними ознаками, так само як і всяка проповідь расової або національної винятковости", ніби забули. Навпаки, ті хто мав обов'язки стояти на сторожі дотримування конституційних вимог, самі допускалися їх порушення. Однією з кульмінаційних подій на відтинку русифікації була Ташкентська конференція з травня 1979 р., в якій брали участь численні педагоги й політичні діячі. У своєму привіті для цієї конференції Брежнєв писав: "За умов розвинутого соціалізму, коли господарство нашої країни перетворилося в один одностайний народно-господарський комплекс, виникла нова історична спільнота — радянський народ; разом з тим зросла об'єктивно роля російської мови, як мови міжнаціонального спілкування у побудові комунізму, у вихованні нової людини. Свобідне володіння російською мовою, поруч національної, є, отже, добровільно признаним загальноісторичним досягненням усіх радянських людей" (цитовано за Б. Левицьким — "Дас Сов'єтфольк"). Ташкентська

конференція закріпила русифікаційний курс у шкільництві й дошкільлі, в підручниках, літературі, культурі і т. д. Посиленню цього курсу сприяло й дотепер практиковане надавання керівних посад росіянами або русофільськими націоналами. Пропагування російської мови й російської культури супроводилося славословенням, яке надавало їм прикмет особливої виключності в світовій культурі. Пригадаймо, що вже довго перед Ташкентською конференцією Іван Дзюба писав свою працю "Інтернаціоналізм чи русифікація?", яка появилася на еміграції в 1968 році.

Сказаного вистачає, щоб зрозуміти протилежність між постановами конституцій і конкретною ситуацією та офіційною політикою партії та держави. Принцип рівноправності націй залишається пустозвучним пропагандивним лозунгом і мертвою конституційною постановою без перспектив на його реалізацію. Тут не допоможуть жадні діалектичні викрути радянських юристів, як це робить, наприклад, Іван Пахомов у підручнику "Радянське адміністративне право", Львів 1962 (мабуть єдиному в українській мові), який бачить реалізацію принципу рівноправності націй у таких показниках: 1) СРСР у законодавчій формі закріплює рівноправність усіх громадян, незалежно від національності і раси, в усіх ділянках господарського, державного, культурного й громадсько-політичного життя; 2) всі національності в СРСР мають певну правову форму державности, а нею є союзна й автономна республіки, автономна область і національний округ; 3) враховуються не тільки інтереси всіх трудящих СРСР, але й специфічні інтереси і національні особливості народів "нашої багатонаціональної соціалістичної держави".

Пахомов оперує загальними, без конкретних, підтверджених дійсністю, фактами. Ці його загальні твердження легко спростувати, навіть цитатами з офіційних радянських джерел.

І все таки принцип рівноправності націй якоюсь мірою діє, хоч і не з благословення партії чи державних органів. З погляду останніх — це негативна дія цього принципу. Вона полягає в тому, що представники окремих неросійських націй думають про своє майбуття, порівнюють милозвучні постанови конституцій з дійсністю, бачать різочу пропасть між словами й фактами й роблять відповідні висновки. Доказом цього був твір згаданого вже Івана Дзюби, писання інших дисидентів, як Чорновола, Лук'яненка, Мороза, Стуса й багатьох інших. Всі вони порівнювали й порівнюють слова з практикою, розкриваючи забріханість пануючого режиму. Як відомо, за це прийшлося їм важко терпіти. При цьому треба особливо підкреслити, що вся їхня провина в тому, що вони домагалися реалізації конституційних постанов, а також постанов Гельсінкських угод, які підписав теж представник

СРСР. Їхньою провиною були вимоги виходу УРСР з СРСР, право, яке було зформульоване в сталінській конституції з 1936 р. (стаття 17), але не знайти його в брежнєвській.

Мусимо бути свідомі того, що ведена десятиліттями політика злиття націй заподіяла величезні спустошення серед неросійських народів, передусім спустошення національної свідомости. Змучені боротьбою за свою ідентичність і окремішність, національно-свідомі сили неросійських народів перейшли на позиції індиферентности, апатії, наставлення на "всьо равно", на кон'юнктуру. Переважали часто міркування кар'єризму, матеріяльної наживи, особистих вигод за вислужливість режимові. Є однак певне, що політика зближення чи навіть злиття націй не принесла росіянам сподіваних результатів, тобто не збільшила їхньої нації характерними одиницями. Виникла радше якась аморфна маса без особистого "я".

Таку ситуацію застав Горбачов. Хоч за освітою юрист (хай і радянський), він не збирався привернути правопорядок на всіх тих відтинках, де він був явно порушений. Якщо йдеться про принцип рівноправности націй, то він виразно перестерігає перед "буржуазним націоналізмом", під яким слід розуміти скріплення національної свідомости неросійських народів. З усіх його висловлювань виглядає, що в цьому відношенні він хотів би зберегти принайменше "статус кво".

Національні проблеми в СРСР належали, як і деякі інші, наприклад, сталінізм і його терор, насвітлення історичних подій тощо, до табу, яких ніхто не хотів чи не смів заторкувати. Несподіванки з'явилися з іншого боку — через т. зв. гласність. Горбачов, мабуть, не сподівався, що тими дверима вилетіться лявіна наболілих кривд, звинувачень і домагань, теж національного характеру.

У честь наших братів-білорусів приходиться сказати, що вони були одними з перших, які виступили на захист своєї мови і культури. Це була сенсація, якої ніхто не сподівався, бо ж здавалося, що саме білоруси найбільш русифіковані, що саме вони втратили в більшості свою національну ідентичність. А тут нараз такі прецизні й рішучі домагання, які кинули зовсім інше світло на цей народ і його інтелектуальні сили.

Українці, досвідчені гірким минулим, довший час мовчали. Можливе теж, що всевидючий цензор був зокрема пильний на українській території і не допускав до публікації "єретичних" думок. Щойно минулорічний з'їзд письменників, і ще більше пленум правління Спілки письменників України в цьому році, принесли з собою прорив. Про кривди, заподіяні офіційною політикою Україні, заговорили навіть такі письменники, які колись

належали до сподвижників "зближення" з росіянами. Висловлюють думки, за які ще десять років тому саджали в тюрми, психушки або засилали до концентраційних таборів. Мимоволі насуваються підозріння, чи діється це спонтанно, з власного почину, чи це вилив наболілої душі, чи, може, всі ті, хто бере слово, діють на кивок палички невидимого диригента. Певним є одне — йде боротьба за власне існування. Український радянський письменник не матиме жадних перспектив на майбутнє, якщо русифікаційна політика реалізуватиметься дотеперішніми темпами. Він, з одного боку, не матиме українського читача, до якого міг би промовляти, а, з другого, незалежно від його таланту, він приречений до провінційного нидіння без перспектив вийти на світову арену чи, навіть, здобути Нобелівську премію. Свідомість цієї особистої трагедії могла бути чи не найважливішим стимулом до нечуваних дотепер виступів.

В основному виступи українських літераторів зводяться до оборони української мови в школі, побуті, в театрах, кіно. Саме тепер "обговорюється" проєкт Статуту загальноосвітньої школи, де в пункті 4 говориться: "Крім мови, якою ведеться викладання, учні за бажанням можуть вивчати мову іншого народу СРСР".

Така постанова виглядає досить невинно, коли б... І тут власне йдеться про те "коли б". Справа в тому, що за статистичними даними, поданими Д. Павличком, кількість російськомовних шкіл в Україні перевищує 80%, отже перевищує кількість населення, яке признається до української національності. Письменники бачать правильно, що цією "мовою іншого народу СРСР" з постанови Статуту, яку учні мали б вивчати "за бажанням", є українська. Їх обурення справедливе, бож ніде на світі немає такої ситуації, де б мова народу у власній державі (якою вона не була б фіктивною) піддавалася вільному виборві учнів, коли мова сусіда (в даному випадку росіян) була обов'язковою. Горбачов, а тим менше шеф КП України Щербицький, не встрявають у цю дискусію і не використовують свого авторитету, щоб бодай маленькою частиною допомогти принципіві рівноправности націй. Навпаки, в одному з виступів Щербицький, якби нічого не було, наголошував потребу вивчання російської мови, а щойно поряд неї української, рідної. Звихнення Щербицького можна б прирівняти до звихнення "Кирильця", про якого так влучно писав Олександр Підсуха в *Радянській освіті* за 12. 5. 1987 р.

Несміливо, натяками або короткими згадками йде мова і про інші справи української минувшини. Микола Олійник, наприклад, заговорив у *Літературній Україні* за 16. 7. 1987 р. про цілу низку наболілих питань, і то не лише в ділянці літератури. Він згадує "незаслужено репресованих раніше діячів культури", "шістдесят-

ників", "рецидиви минулого, культівського", але й голод тридцять третього й чорнобильську трагедію. Інші автори посміли навіть згадати прізвище Грушевського, Хвильового й Винниченка.

Покишо важко передбачити який буде дальший розвиток подій, зокрема в питанні міжнаціональних стосунків. Покишо всемогутня партія не проявляє намірів здійснити конституційну постанову про "рівноправність націй". Коли б вона навіть хотіла привернути фактичні відносини відповідно до конституційних постанов, го й тоді це не була б реформа, а тільки усунення фіктивності цих постанов. До цього, однак, ще далеко. Нам не слід забувати, що й росіяни не сплять, вони пильно слідкують за національними проявами в республіках. Вони зовсім не збираються втрачати завойованих позицій. Одверті й приховані заклики до оборони цих позицій можна знайти в московських виданнях. Національно-шовіністична й антисемітська організація "Память" має своїх покровителів у партійній верхівці. Все це казало б здогадуватися, що справжня боротьба ще не розгорілася. Покишо те, що ми бачимо, можна б умовно назвати мобілізацією сил.

ВАЖКО ЙТИ ПРОТИ ТЕЧІЇ

Василь Сокіл

У червні 1987 р. письменники України продовжували обговорювати важливі проблеми громадсько-політичного і культурного життя суспільства. На відкритих партійних зборах київської організації та на черговому пленумі правління СПУ в центрі уваги були все ті ж питання, нерозв'язаність яких глибоко турбує літераторів країни. Серед цих питань головне й найпекучіше: майбутнє української мови, без повноправного становища якої неможливий розвиток культури в республіці.

Про це говорили доповідачі Борис Олійник на партзборах і Леонід Новиченко на пленумі. Вони, і всі учасники обговорень, знов і ще раз наводили разючі факти придушення мови сорокамільйонного народу. До чого її довели, якщо, скажімо, в Харкові лишилося дві українські школи, у Ворошиловграді, Чернігові, Донецьку — нуль(!), а в столиці України, Києві, з 274 середніх шкіл — українських... аж 34?! Говорячи далі, академік Новиченко демонструє видавничий плян "Наукової думки", в якому всі книжки Інституту філософії АН УРСР (їх понад 30) будуть видані російською мовою. Крім однієї, не без гіркої іронії зазначає доповідач, яка називається *Історико-філософські фальсифікації українського буржуазного націоналізму*. "Ось така тут логіка!" — закінчує свою думку Л. Новиченко. (Між іншим, назва цієї книжки має двозначний зміст. Можна розуміти, що в ній пишеться про те, як історики та філософи фальсифікують буржуазний український націоналізм, — чи не так?

Л. Новиченко згадує, що не тільки не припиняється русифікація, а й поширюється: "Міністерство вищих шкіл (Мінвуз СРСР) на підставі просьби Мінвузу УРСР розпорядилося перевести у факультатив, тобто в необов'язкове вивчення дисциплін, які "зв'язані з місцевими особливостями республік". Таке замасковане формулювання для України означає — не вивчати українську мову, літературу та історію України. "І це — розпачливо вигукує доповідач, — для студентів-гуманітаріїв!" Ніяких пропозицій, як бачимо з доповіді, Новиченко не знаходить потрібним подати, лише констатує факти. Висновки, мовляв, робіть самі. А тих, хто ігнорує заповіді Леніна, відсилає до його відомого висловлення про "право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіяко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план...".

Це записано і затверджено в "Резолюції про радянську владу

на Україні" 68 років тому. За цей час комуністи, йдучи за ленінськими заповідями, не тільки не дали права українському народові вчитися і вживати рідну мову в установах, а навпаки, не частковими спробами, а неспинними цілеспрямованими засобами придушують українську мову, нахабно русифікуючи все культурне життя республіки.

До кого апелює шановний академік Новиченко, цитуючи Ленінові слова? Вони для нинішніх ленінців — порожній звук.

Неважко уявити, якою особистою мужністю, — про що так підкреслено говорив Б. Олійник на партійних зборах, повинні володіти поборники перебудови, щоб іти супроти течії *більшости* (підкреслення моє). А більшість ця, в даній ситуації, є небезпечною силою не так своєю кількістю, як зброєю стандартного, догматичного мислення і тупоголового діяння під гаслами і цитатами клясиків марксизму-ленінізму. Та не просто вона виголошує стандартні гасла, але готується перейти до активної протидії, створюючи не лише окремі вузли неприйняття революційного оновлення, — як сказав доповідач, — а й ладнає організований опір перебудованому процесові. Можливо, для декого з присутніх на тих зборах ці слова здалися занадто різкими, бо далі він додав: "Не треба, товариші, боятися називати речі своїми іменами".

О. Гончар у цей час виступив по всесоюзному радіо і назвав ці речі належними іменами: знахабніла, непідлегла контролю народу бюрократизація, корупція, хабарництво, протекціонізм керівних кадрів, їхня невагомна пожадливість, засекречені відомі кабінети, де можна було потай плянувати Чорнобиль поблизу багатомільйонного Києва та абсурдний проєкт Дунай-Дніпро, — пускати під затоплення мільйони гектарів найродючіших українських чорноземів, — "хіба це все не могло пригнічувати дух людини, не позначитися на всьому нашому житті, не сковувати творчі сили суспільства"? — закінчує він свій убивчий перелік основних хиб системи.

Продовжуючи свою думку, О. Гончар протестує проти дальшого руйнування дорогих українському народові історичних місць. Виявляється, в Чигирині, святому місті України, гетьманській столиці часів національно-визвольної війни проти шляхти, де на кожному кроці озивається до нас історія нашого народу, — передбачається поставити... новий Чорнобиль!

Яке справедливе і глибоке обурення лунає в словах Олеса Гончара: "Ніби й справді якийсь зловісний перст указує рити котловини там, де найбільше зосереджено духовних цінностей народу!"

Слід було б уже й назвати що то за вказівні персти і назвати тих, за чийми вказівками понищено стільки безцінних скарбів українського народу. Не боятися назвати хто є хто, незважаючи на

чини та посади, як то закликає Б. Олійник у своїй доповіді. І покарати їх народним судом.

Щось не дуже бояться покарання злочинці. Вони навіть мостяться до лав перебудовників. Більше того, користуючись гласністю, показують, як вони ще здатні душити людські "гласи", бо їм ця гласність стоїть упоперек горла. І вони вже не мовчать. На цю небезпеку недвозначно вказав О. Гончар по радіо:

— Від таких сьогоднішніх "дбайливців" гласности доводиться чути: "Щось дуже розбалакалися ці письменники, у все втручаються..."

У попередній статті ми писали, що на недавньому пленумі всесоюзної письменницької організації були присутні відповідальні особи з ЦК КПРС, міськкомів, райкомів, міністерств та комітетів, які, незважаючи на запальність письменницьких виступів, загадково мовчали за столом президії. Що б це означало? Демократичність? Свободу слова? Чи, може, незорієнтованість, розгубленість керівної сили?

На партійних зборах київської письменницької організації, після блискучої доповіді Б. Олійника та не менш одвертих чесних виступів інших учасників зборів, зокрема Петра Перебийноса, який суворо дорікнув багатьом, і собі в тому числі, за непростиме мовчання в ту пору, коли одинаків-сміливців розпинали за "гласність", — виступив вельми повноважний партійний діяч, від якого борці за перебудову та кардинальні реформи революційного характеру чекали доброго слова й побажань успіхів на нелегкому шляху оновлення громадсько-політичного життя країни.

Не почули від нього письменники ні доброго слова, ні будь-яких побажань дальших успіхів. Натомість пролунали зловіщі попередження вельми відповідального партійного діяча на тих партійних зборах київських письменників:

— Тут, на ваших зборах, — я мушу відмітити, — відбувається своєрідне змагання, хто в'їдливіше скаже про недоліки... Піднімаються проблеми, які практично давно вже розв'язуються... Щодо мови багато розмов, хоча в останні роки справді спостерігається деяке звуження сфери її вживання... Нарікання викликає рівень мовної культури в театрах, кіно, пресі, на радіо, телебаченні тощо. А найбільше гострим у виступах окремих літераторів стало питання добровільного вибору батьками для дітей мови викладання в школі...

Можна здогадуватися, що на цьому місці промовець зробив тривалу павзу, а учасники зборів завмерли в чеканні... І керівний партійний діяч припечатав:

— Це право батьків визначено і скріплено державним законом! Воно суттю своєю демократичне, — подобається це

комусь чи ні! А кому не подобається, ми заявляємо, що не будемо відходити від лєнінського принципу цілеспрямованого формування національно-російської двомовности, що було і залишається ключовою ланкою нашої роботи в галузі національних відносин.

З цього приводу (хоч і не безпосередньо у контексті виступу цього діяча) влучно сказав О. Гончар тоді по радіо на весь Союз:

— Тільки бюрократичне тупоумство здатне на те, щоб державним законом протиставити мови, внести ворожнечу в шкільні класи, викликати відчуження між культурами народів.

І ще додав:

— Наш сучасник сьогодні трудиться в умовах демократизації і гласности, де не повинно бути місця для самодура, для кар'єриста-бюрократа і пустобреха.

Дуже прозорий натяк на таких, що нині виступають з керівними вказівками і загрозовими попередженнями.

А хто ж він, той бюрократ-тупоум чи кар'єрист-пустобрех?

Назвемо ім'я того партійного вельможі, який на тих письменницьких зборах буквально заквив роту не тільки "окремим" промовцям, суворо застерігши всіх не сміти порушувати державний закон про школу й критикувати політику цілеспрямованої русифікації, яка була, є і надалі буде ключовою ланкою роботи партії в галузі національних відносин. Ім'я його — Ю. Н. Єльченко. Він член Політбюра ЦК КПУ, секретар ЦК партії, керівна роля якої незмінна.

МІТИ ТА ФАКТИ

Розмову з професором Єжи Томашевським з Варшавського університету на тему східних країн Польщі в міжвоєнні роки веде Пьотр Лучка.

Питання. На поточну картину про східні країни та стосунки, які там панували, вплинули після останньої війни головним чином родинні перекази, спомини та художня література. Та як на це дивляться історики? Чи ця поточна картина відрізняється від картини, яка відіграє роль в історичних науках, відрізняється від картини, яку обороняють історики? Проте, я пропоную, щоб насамперед ви з'ясували генезу проблеми країн у міжвоєнні роки в Польщі і її наслідки.

Відповідь: Проблема східних країн виникла у висліді боротьби поляків за східні границі держави. Відроджена Польща стає володаркою тих земель не відразу, а після періодів короткої чи тривалої боротьби, отже збройним шляхом. Щоб з'ясувати, чому якраз така була генеза цього питання, треба було б багато говорити.

Найближчий Світовий конгрес істориків, який відбудеться у Франкфурті-на-Майні, буде обговорювати такі питання: чужі і свої, меншість та володарі. До цієї теми польські історики готують дуже цікаву працю "Acta Poloniae Historica", до якої замовлено есеї, головною темою яких є питання: яким було ставлення поляків до національних меншостей у Польщі? Між іншим, Януш Радзейовський пише про українців, я пишу про білорусів у міжвоєнній Польщі. Збираючи матеріяли для свого есею, я глибше сягнув до літератури й архівних документів, які кидають цікаве світло на саму генезу проблеми країн Польщі в 20 ст.

Отже ми, поляки, маємо в 19 ст., у період окупації, виразну концепцію повернення державної незалежності. В 19 ст. існує ціла література, присвячена цій справі, бо це є головною національною проблемою поляків. Уся тодішня польська політика обертається навколо цього питання: доля народу без власної держави, перспективи та шляхи повернення незалежності. Всюди, куди не гляне око, видно сліди того неспокою, пов'язаного з тим, чи полякам вдасться повернути втрачену незалежність, чи, навпаки, доведеться — бодай зараз — погодитися з долею. Справа дуже

Nurt, суспільно-культурний місячник, ч. 224, квітень 1984, стор. 1-6.
Переклала з польської Ніна Ільницька.

знаменна, надзвичайно істотна для тих подій, які виникли потім на східних окраїнах — що польська політична думка 19 ст. розуміла під поняттям "повернення незалежності"? Як тодішнє польське політичне середовище розуміло ці слова? Отже, коли в Польщі пишуть і говорять в 19 ст. про незалежність, то мають на думці повернення до того стану речей, який існував перед поділами Польщі, мають на думці повернення до державних кордонів 1772 р. Це нечувано сильне уявлення незалежності Польщі: ягеллонські кордони!

З такими уявленнями починає не погоджуватися політична думка польського демократичного середовища. Вже за часів Міцкевіча починає дозрівати внутрішня суперечність навколо самостійницьких прагнень без активної підтримки народу, тобто без приєднання суспільних і політичних сил того народу. З другого боку, щоб спонукати той народ до активної боротьби за незалежність Польщі, треба піднести його до рівня громадянина. Це означає зробити його таким самим громадянином держави як шляхтича, дати йому політичні, економічні та інші права. Однак, коли селянинові на східних окраїнах надати права громадянина, що станеться з польським обличчям тих земель, де селянин є українець або білорус, а не поляк? Якщо ми є насправді демократи, якщо насправді визнаємо демократичні засади та демократичну ідеологію, ми не можемо відібрати в селян їхнього святого права вирішувати про свою спільну долю. А якщо так, як же тоді з ідеєю самостійності в границях 1772 р.? І з того хаосу польська політична думка в 19 ст. ніяк не може виплутатися.

Натомість, пізніше радикальна польська лівиця — і то тільки такі індивідууми як Ярослав Домбровський, Людвік Мрочковський і щонайбільше ще кілька — у 1870-1880 рр. дійшла шойно до висновку, що "наші брати зможуть самі вирішувати про свою долю, ми взагалі не висуваємо програми кордонів Польщі". Це вже означає цілковитий розрив з ідеєю польських границь, які існували перед поділом Польщі і з ягеллонською концепцією, цілком новий підхід до цього питання. В наступні роки громадська лівиця переходить до концепції самовизначення народів. Якраз з цієї спадщини користує робітничий рух, який укладає власну програму самостійності. Фактично лівиця тоді була тільки невеличкою групою серед польських угруповань, маргінес політичного життя в 19 ст.

Л: Як польське суспільство в 19 ст. аж до 1918 р. сприймало ідеї тих демократичних і лівих угруповань?

В: Ніяк. Ті ідеї народилися на еміграції. Їх висловлював у своїх статтях і промовах, наприклад, Ярослав Домбровський.

Польська еміграція не пробувала виробити будь-який погляд щодо концепції Домбровського. Це були роки після Січневого повстання, час Паризької комуні. Пристойна міщанська кляса засуджує радикальних демократів, бо вони стали на бік бунтівників. Говорячи широко, цю спадщину політичної демократичної думки почали в нас відгрібати щойно після Другої світової війни. Двадцять років тому Феліція Романюкова видала першу збірку творів польських демократів. Проте треба пам'ятати, що демократична політична думка засадничо не мала впливу на польську думку в різних важливих політичних питаннях в 19 ст.

П.: Тут було б ще потрібно з'ясувати, чому перед 1918 р. поляки вбачали суть самостійності Польщі в поверненні до ягеллонських кордонів?

В.: Отже, в самостійницькому середовищі завжди існувала думка, що Польщі за несправедливість, як казали, якої вона зазнала в 1772 р. належить винагорода. Це була ідея перекреслення всіх наслідків розподілу Польщі. З огляду на те, політична думка повинна концентруватися навколо питання кордонів Польщі. В той час існувало переконання, що тільки кордони, які існували перед поділом, можуть дійсно компенсувати все те, що сталося в Польщі після 1772 р. Чи можна й треба мислити такими категоріями в 20 ст., чи то був би вже занадто різючий анахронізм — то вже інша справа, але таким, власне, було загальне мислення поляків, коли формувалася польська самостійницька думка. Такий спосіб мислення формував увесь час польські програми та політичні рухи аж до 1918 р.

Крім того, впродовж більшої частини 19 ст., незалежно від політичних змін, переважає переконання, що народом в Польщі є тільки шляхта та інтелігенція, а не селяни. Пишучи наприкінці 19 ст. свої спомини, згадуючи часи молодости, часи січневого повстання, Сломка, який уважав себе поляком, підтверджує, що в його селі під Краковом казали, що селяни є цісарські, а поляками були ті, які приєднувалися до повстання. Це дуже важний показник: значить ще в 1864 р. на селі під Краковом у свідомості польського селянина існує поділ на поляків — панів і селян, людей цісаревих.

П.: Чи в 19 ст., наприклад, вважають себе французами тільки французький шляхтич і інтелігент, а не французький селянин? Чи можна сказати, що в 19 сторіччі вважали себе прусаками тільки юнкер і пруський інтелігент, а не селянин? І французький селянин, і пруський селянин мали свою національну свідомість у ті часи, коли селяни під Краковом вважали себе цісарськими людьми, а

не поляками. Ці відмінності в стані національної свідомості вимагають, однак, пояснень.

Л.: Селянин у Франції і в Пруссії раніше став вільною людиною, ніж селянин у Польщі, який приписаний до землі. Наполеон у Франції перетворив селянина на сучасного громадянина. Селянин — та не тільки селянин — шойно в наполеонівській армії стає громадянином. Як пояснити це спізнення зміни свідомості в Східній Європі? На мою думку, поневоленням селянина, без громадських і економічних прав, селянин не стане громадянином, частиною народу.

На етнічних польських землях, шляхта, а також інтелігенція, яка брала приклад із шляхти, міркувала так: ми — громадяни, ми — поляки, то все польське і того селянина треба піднести до рівня громадянина. Зате на східніх окраїнах, де виглядало, що ситуація є подібна, міркували більш-менш так: тутешня земля належить польській шляхті, тож земля є польська і тут є Польща, місцевий селянин говорить "місцевим діалектом", алеж то є селянин, на якого громадянин не мусить зважати. І шойно з роками прийшло це глибоке психічне потрясіння, яке так тяжко було пережити полякам на східніх окраїнах. Селянин на східніх окраїнах, одержавши політичну й економічну свободу, розвивається далі за власним напрямом, має свої національні амбіції. Виявляється, що він не є польським селянином, не є польським патріотом, як східньо-окраїнний шляхтич. І це було те психічне потрясіння, з якого польське середовище на східніх Окраїнах — в кожному разі в Східній Галичині — не зуміло визволитися до Другої світової війни, шонайменше до Другої світової війни.

Психологія окраїнного шляхтича: ми є тут у себе, це наша земля, це наша традиція, що там якісь гайдамаки будуть підносити голос, за яким правом... Наприклад, генерал Кірхмаєр пише в споминах про це, як за його шкільних часів у його гімназії десь на східніх окраїнах лупцювали "гайдамаків". Отже, коли спочатку в 19 ст., а потім у 20 ст. розвивається раптово розбуджена національна свідомість українців, коли формується шораз потужніше національний рух, визначаючи власні прагнення в політичній, культурній, релігійній, економічній та інших сферах, польське середовище на окраїнах переживає потрясіння. Воно нічого не розуміє з того, що сталося й діється на його очах, є заскочене, зашоковане, реагує агресивно, зі здивуванням. "Вони забирають від нас усе, що було наше, це загроза для всього, чим ми були досі, тут щось не в порядку, треба їх стримати..." До того всього ще Вільно та Львів були старими центрами польської культури на окраїнах. Тут можна ще додати, що Вільно було най-

більшим в Європі осередком єврейської традиції та культури.

П: Додаймо, що Вільно було також великим осередком татарської та литовської культури.

В: Авжеж. У Вільні починається білоруське та литовське культурне та національно-політичне відродження. З тим, що це нові явища, тоді як єврейські та польські культурні традиції сягають у середньовіччя.

П: Це якраз протилежне тому, що було у Львові, який стає осередком польської культури властиво шойно в 19 ст., тоді коли українські традиції сягають середньовіччя та заснування самого міста, яке в 12 ст. заснував на честь свого сина Льва Галицько-Волинський князь Данило.

В: Так, але це давні часи. Львів є парадоксальним містом. Як виходить із перепису (звичайно переписи були фальшовані, але тут це не мало великого значення), в 1931 р. половина мешканців Львова були поляки, далі євреї та українці. Єврейське середовище у Львові значною мірою зазнавало культурної польонізації. Вінценз пише, що Львів мав польський характер завдяки не тільки полякам, але й спольонізованим представникам інших народів. І раптом виявилось, що в цьому Львові існують і швидко розвиваються українські установи й українське національне життя. Хоч у місті є менше українців, ніж поляків, Львів є найбільшим в Західній Україні осередком української культури, релігії, політичного життя. Там існують найважливіші українські наукові установи, бібліотеки, музеї, театри та наукові товариства. В 19 ст. у Львівському університеті читають лекції українською мовою. Проводяться дослідження та студії української літератури та історії. Історію викладає, майже на увазі, найкращий український історик того часу професор Грушевський. Польські середовища пережили потрясіння, колки побачили, що вони не є самі на східних Окраїнах. Коли ідея границь, які існували перед поділами Польщі, зіткнулася з новою дійсністю, польські середовища відчули несподівану загрозу. Виросла нова потуга, яка поставила знак запитання над концепціями польських політичних середовищ шляхти й інтелігенції східних Окраїн. Це викликало нечувано сильну реакцію з польського боку.

Зберігся невеличкий томик споминів з часів молодости померлого вже Горація Сафріна, який походив з традиційної єврейської родини на Окраїнах, але його родина приятелювала з родиною Івана Франка та якимись польськими діячами. Ці прияєзні взаємини між євреями, українцями і поляками нав'язуються, проте, не у Львові, а в галицькій провінції. В пам'яті того Сафріна

збереглася картина співпраці українських, польських та єврейських середовищ, але середовищ не шляхетських, тільки демократичних, чи навіть лівих. У Львові ні таких звичаїв, ні традицій не було. Може тому, що був він тільки польським островом у величезному українському морі. Вінценз згадує, що якийсь польський студент, родом зі Львова, осінню 1941 р. в Будапешті, довідавшись про смерть поручника Казімежа Бартля, сказав йому з мстивим задоволенням: "Добре, що помер, Бартель не мав достатньо бойової постави супроти українців". Така була ментальність поляків у Львові. Бартель був високоморальною людиною, демократом і відігравав поважну роль в політичній системі Другої Речі посполитої. І цю людину, після її смерті, негайно і суворо засудили, бо не була вона достатньо антиукраїнськи наставлена. Ця львівська картина польсько-українських стосунків дуже суперечить картині, яку, наприклад, зберіг в пам'яті з часів молодости в Коломиї Гораций Сафрін.

Стверджую, що в самому Львові польсько-українські стосунки були дуже загострені, вибухові й позбавлені будь-яких елементів співпраці, тоді, коли поза Львовом на галицькій провінції ситуація була краща. Додаткові докази на користь цієї тези дали мені автори листів, які я отримав після надрукування в *Політиці* 1982 р. статті про становище українців у міжвоєнні роки в Польщі. Автори цих листів малювали картини якоїсь польсько-української ідилії в галицьких містечках, в яких жили перед війною, картини невимушених товариських стосунків і взаємної спонтанної допомоги. І я їм цілком вірю, бо це були галицькі містечка поза Львовом або галицькі села. Після цієї статті колись перехопив мене в коридорі професор Мисьлінський з Літературознавчого інституту й розповів, як під час війни його переховала українська селянська родина на Окраїнах. Я маю приятеля з тих місць, єврейську мову він уже забув, а по-українському говорить ще ненайгірше. Він мені якраз оповідав дуже барвисто, як за часів його молодости українські, польські та єврейські діти разом гралися й ганяли, кожний говорив по-своєму, але всі чудово розумілися.

П.: Анджей Кусьнєвіч передав подібну картину з дитинства в *Стрекфах* (зони), але не знаю, чи це не є тільки літературний твір.

В.: На жаль, я не читав цієї повісти Кусьнєвіча. Проте, гадаю, що треба б подумати над питанням, на яке не маю готової відповіді. Йдеться про те, що якраз у міжвоєнні роки почало дозрівати нове покоління молодих поляків, які подекуди відкинули традицію польських кордонів з 1772 р., які мислили політичними категоріями 20 ст., а не легендами 18 ст. Люди, які зрозуміли

свою історичну добу й хотіли зробити з цього висновки, тому для них сучасні представники іншої національності, іншої мови та іншої культури не становили ні загрози, ні ворожого табору, тільки поточну шоденність. Треба пам'ятати, що ці польські середовища, про які тут мова, це не середовища шляхетські та поміщицькі, але, в широкому розумінні, народні, в усякому разі середовища провінційальної інтелігенції. Відчуття загрози, брак тривкої суспільної бази на Окраїнах, відірваність від широкого середовища, ослабляло, як пише Вінценз, середовища польської шляхти та поміщиків, або нової, яка прийшла на зміну шляхетській інтелігенції, головню у Львові.

Л: Розумію спокусу, щоб події на Окраїнах виправдувати "клясовим ключем", але дійсність бувала багатогранніша. Владислав Бєньковський, який провів у Львові 1939-1941 рр., оповідав мені, що в міжвоєнний період цей малий польський острів на Окраїнах підсилювано адміністраційними засобами в рамках спеціальної державної акції. Туди стягали з інших районів Польщі урядників, поліціантів, залізничників, учителів, прокурорів чи ремісників для зміцнення польськості Окраїн. Ці колоністи були свідомі, що їхня роль полягає в "зміцненні польського елементу", що переселено їх на Окраїни з метою, щоб зробити з них активну противагу розвитку непольського політичного життя. Отже в цьому русі поміщики участі не брали. Домінувало тут дрібне міщанство, селяни, робітники або збідніла інтелігенція. І ці люди дуже запопадливо старалися виконати обов'язок спольщення Окраїн.

В: Це правда, проте я буду обстоювати свій ключ. Звичайно, відомі досить часті випадки, коли українському селянинові не хотіли продати залізничного квитка, тому що він говорив по-українськи, а все ж за австрійських часів ніхто не відважився б відмовити йому квиток з такої причини. Погано було, бо місцеві поміщики були бойові й агресивні. Недавно я переглядав архівні матеріали, які, на перший погляд, стосуються до технічно-організаційних справ, проте, кидають цікаве світло на ці випадки. Перед війною була у Львові одна Хліборобська палата, яка діяла на терені всіх трьох східньогалицьких воєводств. У 1936 р. в Варшаві народилася ідея, подиктована якимись державними інтересами, створити три самостійні Хліборобські палати для кожного воєводства. У відповідь на цю пропозицію всі місцеві польські поміщики, притягнувши професора Станіслава Грабського, професора Ромера та інші інтелектуальні сили Народної демократії, почали протидію. Вони доводили, що може існувати тільки одна Хліборобська палата в Східній Галичині з осідком у Львові, бо це

підсилює польський характер Східніх Окраїн. А якщо поділити Хліборобську палату на три воєводські, то українці здобудуть у них перевагу й обезсилять польський елемент. І вся ця кампанія проти урядової пропозиції велася в дуже протиукраїнському дусі. "То ми у Львові боремося за польський характер Окраїн, — кричали вони, — а уряд у Варшаві кидає нам колоди під ноги".

П.: Загалом існує погляд, що відповідальні за розвиток польсько-українського антагонізму в міжвоєнний період уряд і державний апарат, які провадили мильну, шкідливу й антиукраїнську політику. Тим часом з того, що ви говорите, скоріше виходить, що польські середовища на Окраїнах підштовхували уряд в антиукраїнському напрямі, що в самій поставі суспільства Окраїн була ворожість до українців, яка зв'язувала руки урядові у Варшаві.

В.: І одне й друге, тобто державний апарат і польське суспільство на Окраїнах. Державному апаратові — зокрема в 1930 рр. — після схвалення нового законопроекту про вибори до сейму, національні меншості вже не були потрібні. З другого боку, польське суспільство, в широкому розумінні, бо це поміщики, які постійно перебувають у Львові, є настроєне антиукраїнськи. І тут уряд, навіть коли б хотів, правдоподібно не міг багато зробити в українських справах. Зрештою, на мою думку, цей уряд не хотів нічого зробити, щоб розв'язати проблему політичних і культурних прав українців. Він не мав позитивної програми в цьому питанні. Він передусім розробляв негативну програму, вдосконалював засоби, вдосконалював політичну аргументацію на користь дискримінаційної політики. Однією з найбожевільніших справ, з якою мені, як історикові, вдалося ознайомитися, були документи, які я знайшов у наших державних архівах. У документах говориться, що на засіданні уряду міністер Косцялковський весною 1938 р. пропонував, щоб уряд зорганізував курси для польських служниць у Львові, бо наплив українських дівчат із сіл до міста на службу створює небезпеку для польського характеру Львова, є загрозою для польського обличчя міста. Уявіть собі: весна 1939 р., півроку до вибуху війни з німцями, генеральний штаб нервово працює над плянами оборони, а політики на Раді міністрів обмірковують, як затримати переселення молодих українських дівчат із села до Львова, бо вони є загрозою для польського народу. Незрозуміла аберация, але такий був тоді рівень політичного мислення.

П.: Звідки взагалі взялися в міжвоєнні роки в політичній мові такі поняття як "стан посідання", "чужий елемент", "загроза для польського посідання" і т. д.? Звідки взялася та політична мова,

якою користуються політики та публіцисти, аналізуючи внутрішні стосунки з євреями, українцями чи білорусами, нав'язують марево боротьби та суперництва? В деяких виступах, наприклад, Є. Ромера, відомого географа, ендецького діяча, з'являються далекі відгомони поняття "Lebensraum". Це була нова політична мова, якої в нас не було, наприклад, після Січневого повстання, коли дійсно царська влада конфіскувала польські маєтки на Окраїнах, віддаючи їх царським урядникам.

В: Чи це не є Великопольща в 19 ст.? Чи ця політична мова не є побічним продуктом політичної й економічної боротьби з німецьким насильством у Великопольщі в 19 ст.? Не знаю, я тільки пробую знайти історичні корені цієї мови. В 19 ст. у Великопольщі точиться велика боротьба поляків за землю з пруссаками та пруською державою. І в середовищах поляків, зданих на політику германізації, постійно вираховують, що в нас німці знову забрали, що вдалося нам повернути, що ми втратили, скільки ще маємо в своїх руках. Але тоді в 19 ст. у Великопольщі панує теж інша ситуація, ніж після 1918 р. на Окраїнах, бо поляки у Великопольщі 19ст. є політичною меншістю, яку намагаються в чужій державі гнобити, денационалізувати, згерманізувати, випхнути поза межі життя. Коли поляки у Великопольщі говорять про "стан посідання", про "загрозу для польського елемента", це є політична мова групи, яка боронить свої права від чужої держави та денационалізації. Проте, коли такі поняття з'являються, наприклад, у 1930-их роках у Львові, ситуація поляків є інша.

Поляки передусім вживають цю політичну мову не в чужій і ворожій державі, але у власній суверенній, маючи в своєму розпорядженні власний апарат примусу. Крім того, статус меншости в Польщі мають в той час не поляки, але євреї, українці, білоруси, литовці та інші. Врешті, політику денационалізації завжди вести можуть не меншости, тільки ті, які мають власну державу й апарат примусу в своїм розпорядженні. Роля поляків змінилася в 20 ст., але політична мова чатинно залишилася така сама.

Одним словом, усі на Східніх Окраїнах добре знають, що польськість там є острівцем в українському океані і що треба її випровадити поза межі Львова. Мета польської політики на Окраїнах у міжвоєнні роки подібна до пруської політики у Великопольщі в 19 ст.: денационалізація чужого етнічного середовища, позбавлення його основ політичної та економічної самостійности. Знаємо, що це означає у великопольському селі в 19 ст. й українському в міжвоєнні роки — позбавити землі селян іншої національности. Може польська влада на Окраїнах провела свою політику менш удало і більш двояко, ніж прусаки у Великопольщі, бо наш урядовий апарат не був такий справний, досвідчений і

вишколений, як пруський. Щобільше, українці, обороняючися, вживають такі самі засоби, як поляки в Великопольщі в 19 ст. Закладають свої банки, свою кооперацію, яка згодом розвинулася до імпозантних розмірів, творять масові суспільно-освітні й наукові організації (наприклад, славетне Товариство імени Шевченка у Львові). Після 1918 р. втримують у Львові український таємний університет (викроитий і зліквідований), борються за свою рідну мову й церкву.

Хоч Окраїни означають інших людей, інші надбання, іншу соціяльну та національну структуру, ніж у Великопольщі, але методи боротьби й мета такі самі. Цікаво, що в тодішній українській публіцистиці з'являються порівняння тогочасної ситуації українців з боротьбою поляків під пруською окупацією. Чи українці тоді свідомо брали взірць з великопольського досвіду боротьби з політикою германізації? Не знаю, але ці події були відомі і вони аналізували їх у своїй пресі. Так чи інакше схожість ситуації та засобів боротьби між Великопольщею в 19 ст. й Окраїнами в міжвоєнні роки була разюча. Дехто обурюється на мене за те, що я вказую на історичну аналогію між Великопольщею та Окраїнами.

П.: Чому?

В.: Це не є звичайне обґрунтоване застереження, а стан певного емоційного обурення, мовляв, як можна порівнювати поляків з прусаками або познанських селян з "тими гайдамаками на Окраїнах". Отож, можна, бо історик повинен бути об'єктивним і повинен враховувати факти. Я навіть рискнув би сказати, що це порівняння виходить, на жаль, не на користь поляків, бо прусаки ніколи не дозволили б собі на пацифікацію великопольського села, як це зробила польська влада з українцями у Східній Галичині. На жаль, такі є історичні факти, подобається нам це, чи ні.

П.: Яку позицію зайняли Костьол і католицьке духовенство в цьому складному питанні на Східніх окраїнах?

В.: В основному на Окраїнах, мабуть, не існувало єврейського питання. Коли в центральній і західній Польщі багато католицьких священиків ангажувалися тоді в антиєврейську пропаганду, то на Окраїнах цього не було видно. Це починається шойно на початку тридцятих років, коли на Окраїни стягнули польських ремісників і купців, щоб випхати євреїв. Інша справа, що тяжко говорити про загальну позицію Костьолу до питання Окраїн. Позиція Костьолу, як інституції, це зміцнення католицизму, справа католицької релігії. Греко-католицька релігія в українців є обрядом у межах Католицької церкви, підлягає Ватиканові. Отже в справах релігії між польським Римо-Католицьким

Костьолом і українською Греко-Католицькою Церквою існувала основна спільність інтересів. Зате існував конфлікт між Римо-Католицьким Костьолом і Православною Церквою. Правосла'я поборювали нещадно. Точилася гостра боротьба за церкви, які католики намагалися ліквідувати.

П.: Як виглядала ліквідація на практиці?

В.: У двадцятих роках католицькі священики з допомогою вірних, застосовуючи фізичну силу, займали церкви в багатьох місцевостях на Окраїнах. То була метода доконаних фактів. Хоч доходило до сутичок, були побиті з обох боків, проте, православні білоруси чи українці не мали засобів для ефективної оборони. З другого боку, в католицькому Костьолі вибухали політичні конфлікти, коли влада використовувала польських священиків, наприклад, для польонізації Лемківщини, бо чинили опір самі греко-католицькі священики. Я натрапив у наших державних архівах на інструкцію про те, щоб українських уніятських священиків не пускати на вакації до Львова, бо вистачить один раз побувати у Львові, зіткнутися з місцевим українським середовищем, щоб після їхнього повернення вся праця над їхнім вихованням у польському дусі йшла на нівець. Ось так, використовуючи духовенство в політичній боротьбі, переносили конфлікти до Костьолу, завдаючи шкоди католицькій релігії. В основному Костьол, як інституція, не висловлював свої думки в цій справі. Я не чув, щоб кардинал Сапєга визначав Костьолові якусь політичну лінію.

Далі буде

ЗВЕРНЕННЯ ДО ГОРБАЧОВА З ПРИВОДУ ВІЙНИ В АФГАНІСТАНІ

Афганська проблема перестала бути проблемою державних взаємин, це вже громадська проблема. На Захід дійшли тексти деяких листів до Горбачова, писаних наприкінці вересня ц. р.

Інвалід другої групи (з дитинства) Микола Сергійович Павлов, який активно співпрацював з ініціативною групою захисту прав інвалідів, провів 5 років у мордовських таборах для політв'язнів. Звільнений в лютому 1986 р., і перебуває під адміністративним наглядом у селі Алексєєвка Білгородської області. 27 вересня 1987 р. він звернувся до генерального секретаря СРСР М. Горбачова, у якому пише:

Шановний Михайле Сергійовичу! Не знаю, чи дійде до Вас мій лист, чи прочитаєте Ви його в складній завантаженості і невідкладності в розв'язуванні нагальних справ, та все ж я сподіваємось, що хтось із Ваших найближчих помічників, у чії руки попередньо потрапить цей лист, не залишить його поза Вашою увагою.

На початку вересня ц. р., а точніше — 6-го числа — загинув, Михайле Сергійовичу, в Афганістані мій єдиний син Олексій. Через півтора тижня повідомив мене про це, вбивчо короткими словами, наш Військком, чи то щиро співчуваючи моєму горю, чи з набридлого вже за вісім років війни обов'язку вимовляти ці усні похоронки з давно завченими фразами. Про мій душевний стан після почутого нічого й говорити. Це сумне повідомлення, Михайле Сергійовичу, ніби крижаною хвилею обдало моє серце. При своїй немічності від природи такий удар я ледве витримав, хоч відчуття гнітючої пригнобленості не залишає мене до цих пір. Та, попри все це, я все таки вирішив написати Вам і висловити те, що я думаю про загибель сина, в ім'я так званого "інтернаціонального обов'язку". Михайле Сергійовичу, я не політик і не дипломат, а всього-на-всього простий громадянин, і мені, певна річ, важко розбиратися в тонкощах міжнародних взаємин. Але мені хочеться запитати Вас, за які ідеали й інтереси безглуздо кладуть молоді голови наші сини в Афганістані, як це можна поєднувати з нинішньою перебудовою? Поясніть мені, будь ласка. Я глибоко переконаний, що в Ваших силах припинити це непотрібне жертвоприношення і данину легковажним витівкам Ваших попередників. Я благаю, прошу Вас зупинити це жакливе кровопролиття в Афганістані так само, як Ви зробили багато корисного за два роки свого керівництва. Досить радянським і афганським

матерям корчитися в риданнях за невідшкодованою втратою рідних дітей. Хай не затьмарюють наше, й без того не легке, життя похоронки з поля нікчемної битви. Мир, Михайле Сергійовичу, необхідний і великим і малим країнам.

Так писав у листі до Горбачова 27 вересня 1987 р. Микола Павлов, город Алексєєвка, Білгородской обл., ул. Гагарина, 9, кв. 6.

10 років тому, 7 жовтня 1977 р., радянський уряд, на чолі з тодішнім генеральним секретарем Брежньєвим, урочисто впроваджував нову конституцію, яка, шоправда, мало чим відрізнялася від старої, сталінської. Але відтоді дата 7 жовтня в календарях позначена червоним як державне свято.

Для Ніни Михайлівни Марченко з Києва — це найтрагічніший, найчорніший день у її житті: три роки тому, 7 жовтня 1984 р., передчасно помер в ув'язненні її єдиний син Валерій — талановитий журналіст і перекладач, глибоковіруюча і життєлюбна людина.

Цьогорічне 7 жовтня — не святковий день і для Віктора Пруського (з села Ново-Гуполівка на Запоріжжі): саме 7 жовтня диякон Віктор Пруський став на захист добра і справедливости. Ось як він повідомив про це в листі до Горбачова:

Пане генеральний секретарю! Тисячі й тисячі моїх братів загинули внаслідок злочинної афганської авантюри. Свідченням того є в численних містах, селищах, селах — цвинтарі з їхніми могилами. Відпроваджуючи свої синів до Афганістану, матері заздалегідь оплакують їх. Доки привозитимуть у цинкових трунах наших братів і синів, доки вбиватимуть молодість? Краше використайте кошти, призначені на Афганістан, для поліпшення злиденного становища своїх пенсіонерів, кинутих родинами, практично, напризволяще. Пане Горбачов! Ви не віруєте в Бога, але я прошу Вас як батька своїх дітей, прошу заради всього, що Ви вважаєте найсвятішим для себе: пожалійте ж синів багатьох тисяч матерів, тих, хто ще не загинув в Афганістані. Пожалійте солдатських матерів, витріть їхні сльози. Лише тоді я повірю у Вашу перебудову. І повірять увесь наш народ. Я вважаю величезною ганьбою і лихом, що живу в Радянському Союзі, є його громадянином — громадянином держави, яка зневажає елементарні людські права, яка веде злочинну війну. На знак протесту проти радянської окупації Афганістану оголошую голодівку. Я говорю всьому світові: Совети, руки геть від Афганістану! Я вірю, що всі люди доброї волі, радянський народ на моєму боці в цей тяжкий для мене час. Заради торжества справедливости і правди я не пошкодую свого здоров'я, свого життя.

Голодівку розпочинаю 7 жовтня 1987 року.

28 вересня 1987 р., диякон *Віктор Пруський*

Так писав до Горбачова дякон із села Ново-Гуполівка Вольнянського району Запорізької області Віктор Пруський. Будемо сподіватися, що його не спіткає доля іншого шукача правди і справедливості — Валерія Марченка. Будемо сподіватися, що брежнєвська конституція в епоху "гласности" і перебудови візьме під свій захист людину, а не державу.

ПОЛЬСЬКЕ ЧИСЛО «СУЧАСНОСТІ»

Влітку 1985 р. український еміграційний журнал *Сучасність* видав спеціальне польське число. Метою цього видання є поживити діалог між нашими народами. Журнал цей для поляків появився польською мовою...

...Провідною ниткою рецензованого журналу є викликати в польського читача роздуми над його ставленням до сусіднього народу. В такому сенсі зредаговане це число. Перший розділ: "Поляки й українці: побратими чи вороги?" з'ясовує це питання чітко... Розділ "У тіні радянського панування" хоче довести як на польсько-українських стосунках тяжить сучасна політична ситуація і імперіялістична політика СРСР щодо польського васалю... Останній розділ "Україна вчора й сьогодні" показує польському читачеві, що на Україні увесь час існує опір проти радянської дійсності і російської домінації, хоч, звичайно, опір поневоленого поліційною системою суспільства, є обмежений...

Після цих вступних зауважень, треба проаналізувати точніше надруковані в рецензованому числі *Сучасности* матеріяли. Першим є стаття Анджея Камінського "В крузі моральної і політичної сліпоти: Україна і українці в очах поляків". На мою особисту думку ця стаття є дещо гістична. Вона показує як поляки століттями не визнавали за українцями права на самовизначення, дискримінували їх, ...ділили їх на лемків, бойків, русинів. Це мусіло викликати в українців ворожість до поляків, ворожість, яка мала деколи трагічні наслідки. Проте стаття не намагається подати причини конфлікту й аргументи обох сторін, вона є тільки каяттям польської сторони. Деякі думки, це міти, що їх приймається як дійсність без будь-якої аналізи. Це саме відноситься до кінцевого абзацу статті, де говориться, що першою передумовою [українсько-польського] діалогу є повернення українському населенню "сіл і церков" з яких його виселили під час акції "Вісла". Це дуже гарно сказано, хоч насправді це утопія або пустослів'я. Переселення, факт доконаний. А втім, воно зачіпило багато більшу кількість поляків, виселених з Поділля і Волині, ніж українців з Бескидів. Переселення було актом неморальним і про це треба говорити голосно, проте важко не

Рецензія під таким заголовком появилася в польському підпільному журналі *АБЦ* 1987,5, стор. 87-91. Передруковуємо з деякими скороченнями. Переклад *Ніни Ільницької*.

брати до уваги факту, що на нових місцях поселення люди живуть вже понад сорок років. Постали нові середовища і нові зв'язки між людьми. Що сьогодні зробити з теперішніми мешканцями? Знову їх кудись переселювати? А людей нижче сороківки, які там вже народилися? На мою думку абсурдом є говорити про поворот поляків до Львова, німців до Вроцлава й українців до їхніх сіл в Бескидах — там всюди від років живуть вже інші люди. Йдеться про те, щоб було право сказати історичну правду, виروشувати традиції, відвідувати місця походження батьків і прадідів, мати право зберігати і шанувати всі матеріальні здобутки своєї минувшини, які знаходяться сьогодні в національно чужому середовищі.

Друга стаття розділу "Поляки й українці" це цікаве інтерв'ю з американцем українського походження і працівником Осередку дослідження Росії при Гарвардському університеті, Романом Лабою. Мушу сказати, що його думки дуже мені сподобалися...

Роман Лаба порівнює існуючий в Польщі стереотип українця до уявлення про індіан і муринів в культурі США. З другого боку знаходимо там ствердження про схильність української і білоруської меншостей, поліпшити свої позиції через діяльність в комуністичній партії, її прибудівках, або в органах безпеки. Роман Лаба вважає, що це є справжньою загрозою для добрих майбутніх стосунків.

...У статті "Увага: фалшивка" Тадеуш Шафар рецензує книжку Едварда Пруса *Владика святоюрський*, тобто видану в Польщі біографію Андрея Шептицького. Рецензент доказує дурисвітський характер цієї книжки, де півправа, недоговорення, вирвані з контексту речення і звичайні наклепи мають на меті викликати в польського читача негативні почування до духовного провідника українців і до українців взагалі... Думаю, що популяризація постаті Шептицького допомогла б полякам зрозуміти багато українських питань. Цей аристократ зі спольщеної шляхетської родини свідомо вибрав дві речі: церкву й українськість. Його брат вибрав польськість. Пізніше став генералом і шефом генерального штабу Польського війська. Ці факти вже самі собою віддзеркалюють взаємини між нашими народами. Шептицький усе своє життя боронив Україну й українців перед поляками, перед загрозою спольщення народу, який він назвав своїм. Тому він неодноразово був противником польської діяльності в Східній Галичині. Проте вмів також засудити український терор і злочини. В період тяжких воєнних років у пастирському листі закликав своїх земляків не слухати тих політичних провідників, які готові вбивати. Він особисто врятував життя багатьом львівським жидам, переховуючи їх на території собору св. Юра.

До розділу "У тіні радянської домінації" входять три статті... В останній [Володимир Бандера] доводить, що ведена російськими плянниками в Москві міжнародна співпраця і зовнішня торгівля є некорисна для української республіки...

У наступному розділі "З перспективи" є ...дві рецензії на книжки з історії УПА. Перша про дев'ятитомну збірку документів до історії УПА, видану на еміграції, друга про книжку А. Щесняка і В. Шоти *Дорога нікуди*, яка має амбіцію бути найточнішим нарисом з історії ОУН і поборювання та ліквідації її в Польщі. Обидві рецензії об'єктивні, без політичної дискусії, хоча, звичайно, написані з точки зору українців... Стаття, яка вимагає обговорення, це короткий огляд Миколи Лебеда "До питання відносин між українським і польським антинімецьким підпіллям в 1942-1944 рр". Автор, колишній діяч Організації Українських Націоналістів, відповідальний за "зовнішні справи" Проводу від 1943 р., є людиною компетентною, але необ'єктивною. Стаття має характер стислого коментаря, до якого додано кілька польських і українських відозв і заяв. На жаль, стаття викликає застереження. Перше, що закидається польській стороні, є факт, що провідники польського підпілля не хотіли визнати українських державно-територіальних прагнень, як першої вихідної точки для дальших переговорів, і залишали це питання для вирішення польському післявоєнному урядові та робили наголос на "загальне" запевнення додержуватись усіх, отже також і національних громадянських прав. На нашу думку, автор вимагає забагато, якщо взяти до уваги тогочасну ситуацію Польщі і те, що основою відносин Польщі з іншими народами було й мусіло бути визнання непорушності кордонів з-перед 1 вересня 1939 р. до часу закінчення війни. Створення прецеденту могло викликати лявіну, катастрофічно небезпечну для польського національного існування, зокрема в зв'язку з проголошенням СРСР і Німеччини про прилучення до своїх територій великих теренів польської держави. Було абсурдом сподіватися щоб конспіративний військовий провідник і ще місцевого шабля, бо польсько-українські розмови не виходили поза межі команди округи, міг скласти декларацію про зречення від частини державної території. Це було б доказом його політичної безвідповідальності і несерйозного ставлення до партнерів переговорів. Це питання є настільки суттєве, що в деяких українських публікаціях про відносини між нашими народами під час останньої війни, обвинувачення польської сторони про непоступливість і невизнання українських територіальних домагань, а також твердження що польська підпільна акція на Волині і Поділлі небезпечна для українських національних прагнень, стали підставою для вияснення, а також часткового

виправдання польсько-української боротьби. В польській свідомості вона залишилася як різня польського цивільного беззахисного населення в 1942 і 1943 рр., яке шойно перед обличчям смертельної небезпеки почало творити самооборонні відділи. Застереження викликають також передруковані документи, багато разів "потяті", що видавці зазначили крапками. Можна догадуватись, що зроблено це для заощадження місця, проте наведений документ став нечитабельний і викликає підозріння чи не вибрано уривків вигідних для автора статті...

Цікаво написану статтю Мирослава Прокопа "Опір в Україні після Другої світової війни" читачі АБЦ вже читали в попередньому числі нашого часопису. Мирослав Шкандрій аналізує українську літературу в радянській дійсності, а Іван Гвань пише про ситуацію католицької церкви в Україні... Цю статтю читали наші читачі в ч. 2 АБЦ...

Підсумовуючи треба сказати, що число є під кожним оглядом цікаве і середовищу *Сучасности* належить дячність за видання цього числа. Звичайно, до Польщі дійде тільки обмежена кількість примірників, проте треба сподіватися, що через різні часописи із змістом її запізнаються ширші кола. Рецензований журнал є запрошенням до діалогу і представляє себе і свої погляди. Звичайно, другому партнерові діалогу одні речі більше подобаються, інші менше...

У польського читача може скластися враження, що українські партнери лишають замало місця для діалогу, представляючи справи, які можна визначити: або ви визнаєте свої провини супроти нас і наші права, або немає про що говорити, бо ви польські шовіністи. Дослівно такого не сказано, але це можна прочитати між рядками. Крім того маю враження, що редактори й автори *Сучасности* вдалися в крутіство. Не наважившись ясно поставити найбільше суперечливі між поляками й українцями питання (як ситуація на Волині) приховали своє становище там, де прямо не йшла мова про ті дражливі справи. Поляків самі не критикували, але покористувалися критичною статтею польського автора, розраховуючи на психологічний ефект більшого довір'я. Це тільки маленькі закиди, проте вони викликають застереження, що метою журналу було не ведення діалогу, але спроба викликати почуття вини... поляків. Сподіваюся, що це проблеми, які постали через відмінність наших поглядів, які треба собі взаємно вияснити, щоб могли зрозуміти, вибачити і жити далі в згоді.

Станіслав Волянський

КАЧУРОВСЬКИЙ, Ігор. НАРИС КОМПАРАТИВНОЇ МЕТРИКИ. Мюнхен: УВУ, 1985, 119 стор. *Фоніка*. Мюнхен: УВУ, 1984, 207 стор.: *Строфіка*. Мюнхен: Інститут Літератури імені Михайла Ореста, 1967, 358 стор.

Українське віршознавство, що втішалось багатьма поетиками 16-18 ст. (деякі написані латинською мовою) мало майже 200-річну перерву. Від курсу лекцій Митрофана Довгалевського (1736) аж до двадцятих років нашого сторіччя, здається, нічого істотного не з'явилося. Не зберігся й нарис поетики Григорія Сковороди, що його він прочитав своїм студентам. Тільки після Української Революції 1917-1920 рр. вийшли в світ праці Дмитра Загула, Бориса Якубського та інших віршознавців, але на Заході вони зовсім не відомі. Майже забуті також в Україні, бо довго були заборонені. Не відомі були навіть літературознавцям віршознавчі трактати козацько-гетьманської доби, аж поки Григорій Сивокінь не написав про них невеличку монографію *Давні українські поетики* (Харків, 1960). Великою подією стало видання *Саду поетичного* М. Довгалевського в Києві 1973 р. Треба ще згадати циклостильний *Український вірш* (1947) Святослава Гординського, виданий у Мюнхені, та дві книжки Володимира Ковалевського — *Ритмічні засоби українського літературного вірша* (Київ, 1960) та *Рима: Ритмічні засоби українського вірша* (Київ, 1965). Варті згадки також два інші київські видання — *Віршування в українській літературі* (1962) Галини Сидоренко та *Ритміка Т. Г. Шевченка* (1974) Н. П. Чамати.

На такому тлі триптих д-ра Ігоря Качуровського — *Строфіка* (1967), *Фоніка* (1984) та *Метрика* (1985) — з'явилися як справжнє відкриття. Це багатюще джерело відомостей із царини віршознавства. Як слушно зазначає автор, *Метрика* (так волію називати *Нарис компаративної метрики* — задля зручності, а також заради симетрії в називанні) мала б вийти в світ першою, а потім уже *Фоніка* та *Строфіка*. Ще більший жаль огортає, що триптих І. Качуровського, досить підготованого для цієї праці, не з'явився, скажімо, в 1945-1946 роках. Як би пригодився він для багатьох еміграційних поетів і віршарів! Навіть для тих, що брали діяльну участь в українському літературному відродженні на Заході після війни. Їхні твори були б кращі, досконаліші, милозвучніші, більш різноманітні й більш майстерні. Може й меншою мірою лізли б тоді в літературу всякі еміграційні нездари, які більше б усвідомлювали свою вбогість, кострубатість, примітивізм. Що ж, краще пізно, ніж ніколи. Все таки хосен буде для тих, хто збирається перевидати свою творчість, усуваючи перші огріхи молодости. А для неофітів — це просто незаступний підручник, *АВС* до

засвоєння науки про віршування. Не випадково й появилися два останні видання в серії "Підручники" УВУ.

Метрика — у порівнянні з двома іншими частинами триптиху — найбільш суцільна праця. Це велике монографічне дослідження, дарма що виклад підручковий. Прагнучи максимальної ясності й точності, дослідник висловлюється так стисло, що багато уступів складаються всього з двох-трьох рядків. За таких обставин легко зійти на конспективний виклад матеріалу, однак рятує автора науковий підхід — силабічну, силаботонічну й тонічну системи подано ясно й переконливо. Основні віршові розміри — ямб, хорей, дактиль, амфібрахій та анапест, як і їхні різновиди — проілюстровано багатьма прикладами не лише з української поезії, але й з іншомовної, у перекладі чи навіть в оригіналі, що збільшує вартісність видання. Це справді *порівняльна* метрика (волю не вживати чужого слова, бо "компаративна" легко заступається українським відповідником).

На особливу увагу заслуговують зібрані дослідником "Складні й маловажливі розміри" в українському віршуванні та "Найважливіші розміри світової поезії". Тут справді переплелися Схід і Захід! Наші поети, що обмежують себе ямбом і хореем, іноді вдаючись до тристопових розмірів, можуть покористуватися звідси гарними зразками як для оновлення своєї ритміки, так і для творення власних ритмічних комбінацій, на що дуже бідна сучасна радянська поезія українською мовою.

Фоніка справляє гарне враження також. Це слово, що означає передусім звукову організацію вірша, нове в українському словництві. Щоправда зареєстроване воно в УРЕ (том 15, стор. 328), але з посиланням на евфонію, алітерацію та асонанс, де ширше пояснено ці виразові звукові засоби. І Качуровський слушно наголошує "естетичну вартість звуків у мистецькому творі (стор. 9); у нього слово-термін "фоніка" охоплює і милозвучність, і "какофонію" чи пак гидкозвучність, що є прямою протилежністю. Таким чином, "об'єктом аналізу стає добір певних фонем, їх фреквентність і послідовність" (там таки). Я заступив би "фреквентність" терміном "частотність". Адже маємо вже *Частотний словник...* у двох томах (Київ, 1981), та й саме слово "частотність" уже запроваджене до СУМ-у, *Орфографічного словника української мови* (1975) і багатьох інших мовознавчих праць.

Цілком природно, що вивчення рими — одного з найголовніших об'єктів звукопису — стає основним у *Фоніці*. Після цікавих спостережень на тему "прозорості" мови (себто переваги голосівок) і коефіцієнту саме цієї прозорості в різних споріднених і неспоріднених мовах, дослідник дає визначення рими, обговорює її походження та функції, а потім клясифікує рими на окситонні

(чоловічі), паракситонні (жіночі), пропаракситонні (дактилічні), відкриті, закриті, внутрішні, гомонімічні, повторні і т. д. й т. п. Проаналізовано навіть штабрайм (германську алітерацію). Не обійдено звуконаслідування, асонанс, дисонанс, гру звуками тощо. Як і в порівняльній метриці, наведено приклади, крім української, з польської, російської та західноєвропейської поезії. Це значно збільшує вартість праці, відкриває вікна у звукову організацію чужоземних поетів.

Характеристика шойно згаданих рим, зроблена Качуровським, не викликає заперечень. Терміни "окситонна" й "паракситонна" рими, з погляду семантики може й справді краші, але навряд чи заступлять вони "чоловічу" й "жіночу" рими, що вже міцно прищепилися, стали органічними складниками в українському найменуванні, завдяки зрозумілим словам. Короткі чужомовні назви, напр., "ямб" і "хорей", не становлять проблеми, але довгі й незрозумілі назви не так легко засвоюються нашою мовою. Тим більше що грецької в нас майже ніхто не знає, а латинською користуються тепер хібащо медики та деякі непересічні літературознавці. Звичайно, я не проти чужих слів, якщо немає до них українських відповідників. Однак непересічний віршознавець із багатою лексикою міг би запропонувати назви, відразу зрозумілі для студента чи зацікавленого читача. Слова типу "паліндромони", а їх десятки в обговорюваному триптиху, надаються лише як прешоджерела, зазначені в дужках після українських відповідників.

Строфіка, що вийшла у світ першою, — найбільша обсягом у триптисі. Це всеохопна праця прихильника "порівняльно-статистичного методу в літературознавстві" (стор. 7). Статистичний метод, можливо, причинився до певної конспективності викладу (без цього книга була б іще більшою), але в підручниковій серії це радше плюс, аніж мінус. Подекуди надто стислий, майже телеграмний виклад, лише сприяє засвоєнню багатющого матеріалу, який погруповано в чотирьох розділах із багатьма підрозділами. Дуже часто окремі строфи насвітлено в історичному розвитку. Вся світова поезія дала Качуровському зразки для цитат! Крім української, російської та польської, західноєвропейська, азійська, північноамериканська та інші літератури щедро репрезентовані в царині строфіки. Знаючи еспанську мову, дослідник використовує кожну нагоду, щоб навести щось із аргентинської чи еспанської поезії.

Мені доводилось користуватися *Строфікою* Качуровського, викладаючи літературу. Знаю, що студенти часто заглядали до цієї книги як до незаступного довідника, зокрема до підрозділу про Шевченкову "бароккову строфу" (стор. 307), яка в порівнянні з

подібними строфічними системами в інших літературах ще виразніше поставала як своєрідний внесок в українське віршування. Добре опрацьовано тут і канонізовані строфи, різноманітні твори зі строфічними ознаками.

Всеохопність у І. Качуровського просто універсальна, дарма що в доданій бібліографії бракує джерел англійською та німецькою мовами. Я навмисне переглянув кілька чужомовних праць, у яких обговорюється строфіка, і не знайшов нічого сутнього, щоб додати до рецензованого видання. Насвітлення порушених тем й проблем, не зважаючи на спорадичні, колючі репліки щодо окремих відомих творців слова, варте всебічного схвалення. Академічність майже ніколи не виходить поза свої усталені кордони, а це додатне явище в літературознавстві. Дуже рідко трапляються інвективи на адресу радянських теоретиків соцреалізму.

Рецензуючи видану працю, годиться вказати й на недоліки, якщо вони мають місце. Не бачу їх у трактуванні окремих галузей віршознавства. Виникає лише побажання більше користуватися українськими найменуваннями, наприклад, підрозділ "Строфи моно-, бі- і триклявзульні" (стор. 47) я переназвав би так: "Строфи одно-, дво- і триклявзульні". Тут "моно" й "бі" просто непотрібні при наявності українських відповідників "односкладава клявзуля", "двоскладава клявзуля". Якщо в тому самому реченні вжито "триклявзульні", то чому не писати "двоклявзульні" і т. п.? Взагалі кажучи, прилюбність у Качуровського до чужих слів більша, ніж в інших літературознавців.

Мова обговорюваного триптиху добра, літературна, підручницька. Автор добирає слова, що навантажені точністю тямки. Щоправда іноді проскакує брак милозвучності, напр., "тотожність в закінченнях" (Ф., 32), що треба конче змінити на "тотожність у закінченнях". Я заступив би "у римі, *перебуваючій* у стадії формування" (Ф., 45) висловом "у римі, що *перебуває* в стадії формування". Активні дієприкметники невластиві для української мови, тим більше для прозової. Лише поетам, для яких віддавна існує всепрошення, дозволено вживати їх в афористичних висловах. (Я спокусився цим "невинним гріхом" і написав колись, 40 років тому, "палаючий смолоскип" в *Оазі*, але мені слушно "намняли вуха"). Помітив я ще й невідповідний сполучник *та* замість сподіваного *й*: "іранську *та* туранську поезію" (Ф., 43), що мимоволі творить небажаний прикметник "татуранський". Такі недогляди в триптісі дуже рідкісні — я нарахував не більш як два десятки. Натомість до великого позитиву треба зарахувати пильну коректу — зустрівся мені тільки одна друкарська помилка, а саме "пам'яткі" (Ф., стор. 51) замість "пам'ятки".

Немає сумніву, віршознавчий триптих Качуровського має бути

в кожній бібліотеці, де викладають українську літературу. А для поета — це незаступний підручник, який треба читати й перечитувати. Раніше чи пізніше дійде до його перевидання. Треба сподіватися, що автор змінить трислівну назву на однослівну (не монослівну!) *Метрика*, а також повиправляє ті незначні огріхи. А покищо купуймо й вивчаймо це змістовне видання, ваговитий внесок в українське віршознавство.

Яр Славутич

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ДО БОРИСА ОЛІЙНИКА

Шановний Борисе Іллічу!

Прочитав я в *Літературній Україні* за 29 жовтня 1987 р. Ваше повідомлення на засіданні президії правління Спілки письменників України, в якому Ви інформуєте про хід виконання заходів Республіканського комітету для відзначення 175-річчя з дня народження Тараса Шевченка в 1989 р. З турботою приходиться відмітити, що своєю стандартністю програма святкувань майже не різниться від щорічних Шевченківських імпрез.

Прочитавши Ваше повідомлення, мені пригадалась наша публічна дискусія в Манітобському університеті в 1983 р., коли Ви були членом делегації "Шевченківських читань". Тоді наші викладачі й студенти гостро дискутували з членами делегації сумний стан шевченкознавства в сучасній Українській РСР. Ви тоді статистикою доказували розквіт, а Ваші опоненти твердили, що тих кілька західніх праць, що лежали перед нами на столі, своєю релевантністю переважають стоси Шевченківських видань в Україні. Ви особисто заявили, що Шевченка шанують в Україні та в Союзі й, недавно, навіть споруджено йому пам'ятник в Оренбурзі. Я відповів Вам, що в Оренбурзі споруджено, але у Львові донині пам'ятника Шевченкові немає. Ви на це заявили, що: "Буде, буде, вже й пляни є".

Це питання я повторив два роки пізніше, в 1985 р., під Шевченковим пам'ятником у Вінніпезі, під час 15-го Конгресу Комітету українців Канади, висловлюючи здивування, що в Вінніпезі українські емігранти спромоглися на пам'ятник Шевченкові, а у Львові, місті-побратимі Вінніпегу, на таке не спромоглися. Читав я теж, що Ви піднесли справу львівського пам'ятника на партійному з'їзді в Москві, полемізуючи з докорами "ворогів" на Заході. Ви запропонували, щоб у Львові й Ленінграді спорудили пам'ятника поетові й Вашу пропозицію делегати одногослосно прийняли.

Чому ж тоді у Вашому повідомленні немає ніякої згадки про хід цих плянів? Чому московське голосування не реалізується? Невже чекають на круглішу дату, чи можливо бояться, що Шевченкова подоба зійде з крем'яного п'єдесталу й змобілізує львів'ян до революції? А може "доморослі бюрократи" мають таку силу, яка перекреслює навіть рішення "Москви"? Чи, врешті, і в добі "гласности" продовжує існувати двоємислення й двоємовлення?

Нам здається, що 175-річчя Шевченкових народин є золотою

нагодою реабілітувати Шевченка повним академічним виданням його творів, повернути його поемам утрачені рядки, повикидати наївні тенденційні коментарі до його творів і подарувати українській літературі справжнього Шевченка. Якщо гласність дозволяє академікові Трубочову в *Правді* неправду ширити, то, безумовно, треба б сказати й Шевченкову правду.

Щойно тоді ми, на канадських університетах, будемо ставитись з довір'ям до виступів делегатів "Шевченківських читань", яких ми хочемо трактувати як справжніх представників української літератури й науки. Будете й Ви краще почуватись, бо зможете говорити до нас прямою мовою й не силкуватись виступати так, якби вдома все було в найкращому порядку. Наше, часто, апріорно шире до Вас відношення затемнює наш критицизм до Ваших виступів на семінарах, і ми наївно переочуємо межу між щирістю і позуванням членів делегацій. Ми часто, в своєму людському довір'ї, не розрізняємо, наскільки Ваші виступи є даниною льояльності до посад і гонорарів, а наскільки ширими є Ваші турботи про принижений стан української мови й культури в Україні. Ми хочемо з Вами вести ширий діалог, ширий обмін думок, бо інакше між нами не завалиться стіна відчуженості й наші зустрічі не матимуть ніякого сенсу. Вони будуть тільки цинізмом і божевільним реготом над нашою трагедією. Ми ніколи не діждемось останнього акту нашого трагедійного дійства, якщо будемо ховатись за мітами про виключну гріховність доморослих бюрократів і будемо очищувати від гріха справжніх режисерів дійства. Ми тільки демонструватимемо перед молодими студентами канадських університетів нашу безсильність і нещирість.

Ваше повідомлення в *Літературній Україні* є наочним свідченням, що гласність не торкається українських культурних потреб, що в Україні продовжується культ "нудних урочистостей" і глузування над Шевченковою "вольною сім'єю", а Львів надалі залишається містом Міцкевича.

З пошаною

Ярослав Розумний

Манітоський університет Вінніпег, Канада, 13 листопада 1987 р.

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У *Сучасності* 1988, 1, у статті І. С. Коропецького "Засекреченість економічної статистики України", автор просить виправити: на стор. 75 (рядок 8 знизу) треба читати: З огляду на багатонаціональний склад населення Радянського Союзу, міжреспубліканські перекиди національного доходу — вирішувані в Москві без жадного проценту та незворотні — є політично дуже вразливі.

Про авторів

- Емма Андіївська** — поет і прозаїк, авторка десятих збірок поезій та шести прозових творів. Поетка живе й працює в Мюнхені.
- Борис Тенета** — поет і прозаїк, друкувався з 1924 р. Автор книжок і повістей.
- Пантелеймон Куліш** — (1819-1897), письменник, історик, етнограф, літературний критик, публіцист і громадський діяч.
- Анна-Галя Горбач** — живе в Західній Німеччині, перекладає на німецьку мову твори української літератури й самвидаву.
- Святослав Гординський** — маляр і графік, мистецький і літературний критик, розписує церкви. Автор багатьох мистецьких монографій і збірок поезій. Перекладач поезій з французької, німецької, англійської, італійської, польської мов. Живе в США. Співробітник журналу «Сучасність».
- Ілля Земцов** — директор ізраїльського Міжнародного центру досліджень сучасного суспільства (Єрусалим).
- Зиновій Соколюк** — декан факультету права і суспільно-економічних наук в Українському вільному університеті (Мюнхен), керівник Інституту дослідів національних проблем. Автор статтів-аналіз про СРСР, про українську визвольну боротьбу.
- Василь Сокіл** — письменник, який до сімдесятих років жив і творив у Радянській Україні. Його повість *Така довга ніч* друкувалася в нашому видавництві.

Щоб дані про авторів були якнайбільш комплектні, ласкаво просимо кожного шановного автора подавати редакції разом із статтями також стислі і точні дані про себе. — *Редакція*

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА
«СУЧАСНІСТЬ» НА 1988 РІК:

	одно число:	річно:
<i>Німеччина:</i>	8 DM	80 DM
<i>Великобританія:</i>	2 фунти	20 фунтів
всі інші країни:	4 ам. дол.	40 ам. дол.

Передплата місячника летунською поштою до США і Канади: додатково 22 ам. дол. річно.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австралія:</i>	Mr. D. H. PYROHIW 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	<i>Ізраїль:</i>	Mr. G. SHAKHNOVICH Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. WASYLKO Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	<i>Канада:</i>	Mr. Y. CHUMAK 16 Rivercrest Road Toronto, Ont. M6S 4H3
<i>Велико- британія:</i>	Mr. S. WASYLKO 4, The Hollows Silverdale Nottingham, NG11 7FJ	<i>США:</i>	Mrs. Nina ILNYTZKYJ 744 Broad St., Suite 1115-1116 Newark, NJ 07102-3892
		<i>Швейцарія:</i>	Dr. Roman PROKOP Muristrasse 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на: *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Адреси для вplat: *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457
Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Микола Лебедь.

УПА. УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ

1987, 2 доповнене вид., 207 стор.; факсиміле документів, ілюстрації.

ISBN 3-89278-003-X Ціна: 9 ам. дол.

Друге видання книжки з 1946 р. про дії УПА містить, крім первісного тексту та документацій, також нові документаційні матеріали.

Марта Калитовська

СВІТЛОТІНІ. Поезії

1987, 68 стор. Обкладинка та портрет авторки — Любослава Гуцалюка.

ISBN 3-89278-004-8 Ціна: 4 ам. дол.

Збірка ліричних віршів, темою яких є людські почуття на тлі природи, розрада в музиці.

Омелян Плечень

ДЕВ'ЯТЬ РОКІВ У БУНКРІ. Спомини вояка УПА

1987, 216 стор. Обкладинка — деталь деревориту Ніла Хасевича — в оформленні Надії Штендери. Із запису І. Дмитрика опрацювала і зредагувала Ніна Ільницька.

ISBN 3-89278-005-6 Ціна: 10 ам. дол.

Основною розповіддю є 9-річне перебування двох вояків УПА в криївці, вже після припинення збройної боротьби в 1947 р. на Перемищині, а також описані події 1945-1946 рр. та життя в Польщі після амністії 1956 р.

Емма Андієвська

ВІГІЛІЇ

1987, 239 стор. Мистецьке оформлення та 9 кольорових ілюстрацій Володимира Макаренка.

ISBN 3-89278-001-3 Ціна: 15 ам. дол.

Ця збірка найновіших сонетів Емми Андієвської з ілюстраціями В. Макаренка напевно задовольнить в однаковій мірі любителів мистецького слова, як і образотворчого мистецтва.

Замовлення на видання в-ва «Сучасність» висилати на адреси:

В Європі:

SUČASNIST

Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5

У США і Канаді:

SUČASNIST

744 Broad St., Suite 1115-1116

Newark, NJ 07102-3892